

Fák és viszonyrendszerek

Bevezetés

A dolgozat célja a 18-19. század fordulóján fokozatosan a globális piac kiépüléséhez vezető pre-kapitalista termelési módok létrejöttének egy adott lokalitáson történő bemutatása. A vizsgált terület az Észak-Erdélyben fekvő Felső-Maros mente, ahol a vidék faiparát, illetve a fakitermelésben bekövetkező változásokat vizsgálom. Mindezt teszem a térség történéseit és változásait korábban rendkívül alapos elemzéseken és összefoglalásokon át bemutató szakirodalmakra támaszkodva, azok különböző fókuszpontjait egy koherens gondolat fonallá alakítva. Elsősorban a dolgozat célja tehát nem a téma kvantitatív jellegű feltárásainak gyarapítása, hanem a témát eddigiekben még nem vizsgált szemszögek, értelmezési keretek felállítása.

Mendöl Tibor gondolata, hogy mivel *„az ember már csak pusztá jelenlétével is része a táj képének, életjelenségeivel pedig a táj életének”*, kézenfekvő lehet közösen tanulmányozni kettejüket. E *„bonyolultabb függőviszony”* következménye Mendöl szerint, hogy *„az ember szükségletei és a táj közé ékelődik mind az, amit szellemnek és műveltségnek nevezünk: az ember társadalmi szervezete és kultúrájának jellege”*.¹ Az emberföldrajzi megközelítés mellett az ökológiai viszonyokkal, a tájakkal és árucserével foglalkozó néprajzi írások is fontos iránymutatásként szolgálnak. Említhetjük itt Gunda Bélát, aki szerint *„a kultúra, valamint az élő és élettelen természet között bonyolult kölcsönös kapcsolatok jönnek létre”*, amelyek semmilyen szín alatt *„nem mechanikusan egyformák, hanem életszerűen különbözőek”*.²

Erdély életében, gazdálkodásában mindig is nagy jelentősége volt a Felső-Maros mente erdőségeinek. Élettérként való kiemelt szerepe miatt több más, eltérő karakterű táj is szervesen kapcsolódik hozzá, ezekről lentebb részleteiben szó esik. Ugyanakkor fontos, hogy a vizsgált területet is különböző tájak egysége alkotja, amelyeknek életmódjában, népéletében, illetve alapvető társadalmi berendezkedésében az erdőhöz való viszonyuk lesz, pontosabban a Felső-Maros mente erdőségeihez való viszonyuk lesz meghatározó.

Ez a régió, illetve a hozzá kapcsolódó hegyvidéki és dombsági tájak összesége számomra a legismertebb, és legtöbb empirikus anyaggal feltárható térséget jelenti. A több

¹ Mendöl 1947. 72.- 73.

² Gunda 1987. 145.

különböző helyen és időben átélt gyermek és fiatalkori élmények, az empirikus ismeretszerzés mellett több éve végzek megfigyeléseket a terület különböző regionális egységeiben. Rövid ideig – bár a kétlakiságot viselve – élhettem a Gyergyói-medencében, több kirándulást tettem a tárgyalt erdőségekben – például Jód- patak völgyén felfele, illetve az Isten székére –, rendszeresen járok családi indíttatásokból a Szászrégen melletti Marosfelfaluba és Marosvécs környékére. Belátásom szerint ennek a régiónak nem pusztán a folyón zajló faúsztatásban – fakereskedelemben, egy időben pedig a Monarchia legtöbb fáját adó területeként betöltött szerepében van Erdély, a néhai Magyar Királyság és Románia gazdaságtörténetében kitüntetett helyzete. Hanem mert a 20. századi magyar- és világtörténelemet formáló gazdasági-politikai dinamikák egésze egyaránt kiolvasható belőle, köszönhetően annak, hogy a régió természeti kincsei a Magyar Királyság, majd Európa vérkeringésébe kerültek. Úgy vélem, hogy a térség erőforrásai között kitüntetett szerepet hordozó erdőségek vizsgálatával mind a napjainkban fennálló állapotokról, mind a holnapra gyűrűző problémákról egyaránt tanulhatunk.

Mivel táj és ember közötti viszonyrendszerben egyértelmű reciprocitás mutatkozik, nem pusztán az előbbit érintő változásokból vonhatunk le következtetéseket az utóbbit illetően: de az emberi közösségek összességét alkotó társadalom szerveződésének, különböző viszonyrendszereinek alakulásából is levonhatunk a táj és annak változásaival kapcsolatos következtetéseket. Munkámban éppen ezért egy közös *ökológiai és ökonómiai entitás* – a vizsgált erdőségek kitermelése – köré szerveződő, különböző társadalmak viszonyrendszereinek a vizsgálatát jelölöm meg napjainkban is aktuális szempontrendszernek és adekvát értelmezési keretnek. Reményeim szerint az érintett társadalmi rétegek általános helyzete, szerveződése és viszonyrendszerei mellett mind az azokat érintő legfőbb változások, mind azok közvetett és közvetlen hatásai egyaránt jól kiolvashatóak lesznek. Tehát a vizsgált régió lakosságát érintő tevékenység – azaz a faipar és fakereskedelem – formálódása által indukált behatásokat és változásokat az gazdaságnéprajz és a gazdasági antropológia lencséin keresztül igyekszem értelmezni.

Célkitűzés és értelmezési keret

A Felső-Maros mente 18-19. századi gazdaság- és társadalomtörténetét leíró munkák ismeretanyaga elengedhetetlen a témával foglalkozó kutató számára. Úgy vélem azonban, hogy azok pusztán kivonatolása nem hozott volna sem ismeretanyagában, sem szemléletében sok újat a tárgyalt időszakhoz elvezető folyamatok bemutatásában. A vizsgált régióval foglalkozó Orbán Balázs korszakos művét megelőző, tehát a „néprajztudomány kialakulása előtti” korszak

népéletét és életmódját a fellelhető, nem leíró jellegű forrásanyagokra támaszkodva rendkívül problematikus tárgyalni és rekonstruálni. Ugyanekkor egy adott társadalomszerveződést formáló – olyan alapvető – tényezők, mint például a megélhetés forrása, alapjaiban határozzák meg egy adott helyet, települést elfoglaló lakosság életmódját. Ugyanez mondható el a megélhetési forrásokat érintőváltozásokról, illetve az azok által indukált folyamatokról. Mivel ezen tényezők összesége különböző technológiai, geopolitikai, államhatalmi struktúrák átrendeződésének függvénye, az ezek időbeli előrehaladását bemutató elemzés – akár egy közelebbről vizsgált régió esetében is, – reményeim szerint – új aspektusból mutathatja be a fakitermelés és fafeldolgozás kérdését.

Gunda Béla megjegyzése miszerint „virtuálisan lehetetlen „egész kultúrákkal” foglalkozni”⁹ már magának a népélet sokrétűségének és szegmentáltságnak tekintetében is rendkívül fontos megállapítás. Hivatkozott munkájában ugyanekkor olyan értelmezési keretek felállítására vállalkozik, amelyek jelen dolgozat szempontjából is irányadóak lehetnek. Hiszen a tárgyalt tevékenységi kör – azaz a fakitermelés – gyakorlati megvalósulása, a kitermelés és szállítási technikája – a régió kései iparosodásának – tekintetében lényegileg az ókor óta változatlan volt. Minden kézierővel és kézi szerszámokkal és a víz segítségével történt. Vertikumában egyedül a feldolgozóipar az a terület, ahol a – vízi fűrészek megjelenése miatt – számottevő szerepe volt a technikai újításoknak, de a gőzgépek megjelenéséig még ez a terület is viszonylagosan változatlan marad. A vasúti szállítás megjelenése – Angliában először 1826-ban, Magyarországon 1846-ban – amely egyértelműen a tutajos faszállítás, illetve a tutajozás végét jelenti. A dolgozat által vizsgált területen ugyanekkor viszonylag későre, csak a századvégére jelennek meg a vasútfeljesztések: több helyen a tutajozás egyik kiemelt központjaként aposztrofált Szászrégenben 1886-ban, a kitermelés „epicentrumát” jelentő Szászrégen–Déda, illetve Déda–Gyergyó vasútvonalat csak 1905-ben, illetve 1906-ban adták át.¹⁰¹¹ A két dátum között eltelt idő egybe esik a székelyföldi tagosítások és arányosítások által fémjelzet korszakkal, amely a korábban közös tulajdonban lévő székelyföldi erdőségek jó részének vállalati és magánkézbe való átjuttatásának, majd sok esetben teljes mértékű kiirtásának időszaka.¹² A régió fakitermelése mind a törvényi, mind pedig a technikai keretek ellehetetlenülésével összhangban kerül ki végérvényesen a lakosság kezéből, és kerül át a nagyvállalatok kezébe. Az imént elhangzottak nyomatékosan vetik fel annak az igényét, hogy

⁹ Gunda 1987. 146.

¹⁰ Kádár 1993. 86- 88.

¹¹ Balaton 2014. 379.

¹² Ibid 385.

a régió teljes fakitermelési és -feldolgozási vertikumát a Maroson folyó tutajozáson keresztül a kora feudalizmus korától kezdődően a huszadik századig bezárólag vizsgáljam. Ilyen mód a régió teljes faiparának egyöntetű vizsgálatára képesek lehetünk, egészen a huszadik századig bezárólag.

A célom tehát nem egy leíró- monografikus mű megalkotása, hanem egy többretű – elsősorban folyamatokat és azok (gazdasági és) társadalmi hatásait bemutató munka elkészítése, amely talán egyfajta vázlatként szolgálhat a témát részleteiben vizsgáló, esetleges jövőbeli munkák számára. Mind ezt annak reményében teszem, hogy az adott lokalitáson keresztül bemutatott folyamatok más szomszédos, környező – vagy akár távolabbi tájak eseteiben is könnyebben párhuzamosíthatók lesznek. Ennek érdekében a Hoffmann Tamás, a francia társadalomtörténet nagymestereivel – köztük Fernand Braudel-ével – rokonítható, mégis jelentősen etnográfia központú történelemszemléletére alapozott¹³ értelmezési kereteket alakítottam ki. Ehhez az értelmezési kerethez hozzá vettem a *centrum – periféria modellt* és a *párhuzamos különidejűségek* kifejezéseit, mint a dolgozati analógiában két mindvégig markánsan jelenlévő és meghatározó koncepciót. A Hoffmann művéből kölcsönzött főbb analógiák bemutatása után ezt az értelmezési keretet igyekszem a dolgozat által vizsgált lokalitás viszonyrendszereinek kontextusában bemutatni: A különböző tájak egymásra utaltságát különösebb kitekintés nélkül, de Viga Gyula hivatkozott műve által kölcsönzött értelmezési kereteken át teszem.¹⁴ Ezt követően a régióval és fakitermelésével foglalkozó főbb etnográfiai források mentén bemutatom a faipart érintő tevékenységi köröket, amelyeken keresztül a faanyag kommodifikáciájáról beszélhetünk. Ez gyakorlatban a tutajozás tevékenységének bemutatását jelenti, mivel a korabeli rossz útviszonyok miatt¹⁵ a teljes fakitermelés és szállítás ezen keresztül történt. Ugyanitt mutatom be és fejtem ki a *mētis* fogalmát, illetve helyezem az a dolgozat analógiája szerint fókuszba. Ezután bemutatom, hogy az államhatalmi struktúrák mellett milyen szerepe lehet egy adott táj és nép életében hoffmanni fogalomban vett *társadalmi korporációknak*. Ezután kitérek arra, hogy milyen körülmények között tagozódik be a vizsgált régió, annak társadalmaival és tevékenységi köreivel a hoffmanni értelmezési keretek alapján felvázolt gazdasági vérkeringésbe. A dolgozat ezután a régió tutajos fakitermelésről felelhető forrásokból kivonatolva mutatja be a gazdasági centrumok által formálódó tendenciák regionalitásokon belüli megnyilvánulásait, egészen a globalizálódó világgazdaság „megérkezéséig”.

¹³ Sárkány 2007. 13.

¹⁴ Viga 1999.

¹⁵ Gráfik 1983.

Ezeknek a történeti kérdéseknek a kifejtése után remélhetőleg egyértelműen kirajzolódik, hogy a vizsgált régió belüli társadalmi változásokat nem a „politikai hatalom változása” és nem is egy „új történelmi kor” hozza el. Hanem sokkal inkább a korábban is jelenlévő tendenciák érvényre jutása, azaz a nyugat-európai gazdasági centrumok felől érkező gazdasági logika és az ezáltal formálódó lokális viszonyrendszerek összessége. A tézis bemutatására reményeim szerint kifejezetten alkalmasak lesznek a Maros fentebbi szakaszán szerveződő faiparban érintett társadalmak mivel azok közigazgatása, illetve a kitermelt területekhez fűződő tulajdonjogi viszonyrendszerek sokkalta átláthatóbbak, mint más területeken. A közösségi tulajdonjog, illetve a természeti erőforrások – jelen esetben az erdőségek – közösségi tulajdonból kikerülése nem csak azok – fa- anyaggá való – kommodifikációját és az azzal való ökológiai pusztítást, illetve a mendői értelemben vett *kultúrtáj* terjedését eredményezhetik.¹⁶ Hanem ahogyan azt látni fogjuk, az azokhoz szorosan kapcsolódó társadalmak élettereinek eltűnését is. Ugyanakkor azt is érdemes megjegyezni, hogy az emberi tevékenység vagy pusztán jelenlét által teljesen érintetlen tájak Európában már nem lényegében léteznek.¹⁷ Ezért ezt a sokak – és általam is mindvégig – használt értelmezési keretet érdemes a kellő fenntartások megtartásával kezelni.¹⁸

Források

A téma modern etno- és szociográfiai keretek közötti (magyar nyelven folyó) tanulmányozása egyértelműen Markos András – a pártállami szocializmus éveiben anonimitásba kényszerülve, álneven Czeglédi Jánosként publikáló – szociológus-levéltáros nevéhez fűződik. Az 1969-ben publikált marosi tutajozás múltját összegző munkája¹⁹ inspiratív kiindulópontot és keretet jelentett a témával a későbbiekben – akár csak érintőlegesen – is foglalkozók számára. A Felső-Maros mente tutajosainak, illetve koruk fakitermelőinek tevékenységével foglalkozók – saját hozzáadott értékeik mellett – kivétel nélkül az elsőként ő általa feldolgozott 19. századi sajtó forrásokra hivatkoznak.²⁰ Szervesen kapcsolódik ehhez Garda Dezső gazdag levéltári forráskutatásokon nyugvó, alapvetően a történeti-szociográfia

¹⁶ Azonos jelentéséből adódóan a Mendő által használt *műtáj* kifejezésre néprajzi jellege miatt *kultúrtájként* hivatkozom.

¹⁷ Hegyormok, barlangok és egyéb elvont vagy nehezen megközelített helyekkel jelen munka keretei között nem foglalkozhatom.

¹⁸ Máté 2013. 18.

¹⁹ Czeglédi 1969.

²⁰ Bocskor 1838. és D. Fodor 1838 és Lombossy 1847.

keretein belül mozgó, – napjainkban is aktív – munkássága. Az elmúlt években feldolgozott – tekintélyes méretű – levéltári forrásanyagokra, illetve a már említett sajtó beszámolókra támaszkodva Garda éleslátó analízissel rekonstruálja a Gyergyóból kiinduló tutajos-fakereskedelem egész régióra kiterjedő gazdasági, társadalmi és történeti aspektusait. Ezekhez természetesen illeszkednek legújabb kori, illetve a huszadik században fellelt és felgyűjtött adatai, meglátásai. Hiányossága, hogy többször a megfelelő kritika nélkül veszi át a Markos által fellelt másodlagos sajtó forrásokat, ezeket legutolsó témával foglalkozó tanulmányait összesítő, közelmúltban megjelent kötetében sem korrigálta.²¹

A már meglévő értelmezési keretekhez és forrásanyagokhoz – amennyire puritán hangvételi, annyira – hiánypótló és nélkülözhetetlen forrásanyag Tarisznyás Márton történeti Gyergyó monográfiája, amely a szokások és mindennapok mellett olyan gazdasági témákat érint, mint például deszkametszéssel, fűrészmalomokkal és vízfűrészekkel, az általános vízhasználatról részleteiben foglalkozó anyaga. Kós Károly vonatkozó munkája²² a kitermelési régió vidékei közötti viszonyháló felállításához, illetve a kor Maroson folyó teljes vízi- és áruforgalmának megértéséhez elengedhetetlen. A régió kitermelési központjainak eltolódása és relokalizációja vizsgálatában Palkó Attila nevét kell a magyarói központtal aktív tutajosok tekintetében megemlíteni.²³ Ezen forrásokon keresztül képesek lehetünk egy explicit mind gazdasági, mind társadalmi berendezkedésében a kezdetektől a fakitermelés köré szerveződő régió területének és lakosságának teljes történetét rekonstruálni.

A felállított módszertani keretek relevanciája a témára és a helyszínre nézve: A konklúzió előre vetítése

Gunda Béla megjegyzése miszerint „virtuálisan lehetetlen „egész kultúrákkal” foglalkozni”²⁴ már magának a népelet sokrétűségének és szegmentáltságnak tekintetében is rendkívül fontos megállapítás. Hivatkozott munkájában ugyanekkor olyan értelmezési keretek felállítására vállalkozik, amelyek jelen dolgozat szempontjából is irányadók lehetnek. Hiszen a tárgyalt tevékenységi kör – azaz a fakitermelés – gyakorlati megvalósulása, a kitermelés és szállítási technikája – a régió kései iparosodásának – tekintetében lényegileg az ókor óta változatlan volt. Minden kézierővel és kézi szerszámokkal és a víz segítségével történt.

²¹ Garda 2024.

²² Kós 1972.

²³ Palkó 1979.

²⁴ Hoffmann 1998.17.

Vertikumában egyedül a feldolgozóipar az a terület, ahol a – vízi fűrészek megjelenése miatt – számottevő szerepe volt a technikai újításoknak, de a gőzgépek megjelenéséig még ez a terület is viszonylagosan változatlan marad. A vasúti szállítás megjelenése – Angliában először 1826-ban, Magyarországon 1846-ban – amely egyértelműen a tutajos faszállítás, illetve a tutajozás végét jelenti. A dolgozat által vizsgált területen ugyanekkor viszonylag későre, csak a századvégére jelennek meg a vasútifejlesztések: több helyen a tutajozás egyik kiemelt központjaként aposztrofált Szászrégenben 1886-ban, a kitermelés „epicentrumát” jelentő Szászrégen–Déda, illetve Déda–Gyergyó vasútvonalat csak 1905-ben, illetve 1906-ban adták át.²⁵²⁶ A két dátum között eltelt idő egybe esik a székelyföldi tagosítások és arányosítások által fémjelzet korszakkal, amely a korábban közös tulajdonban lévő székelyföldi erdőségek jó részének vállalati és magánkézbe való átjuttatásának, majd sok esetben teljes mértékű kiirtásának időszaka.²⁷ A régió fakitermelése mind a törvényi, mind pedig a technikai keretek ellehetetlenülésével összhangban kerül ki végérvényesen a lakosság kezéből, és kerül át a nagyvállalatok kezébe. Az imént elhangzottak nyomatékosan vetik fel annak az igényét, hogy a régió teljes fafakitermelési és -feldolgozási vertikumát a Maroson folyó tutajozáson keresztül a kora feudalizmus korától kezdődően a huszadik századig bezárólag vizsgáljam. Ilyen mód a régió teljes faiparának egyöntetű vizsgálatára képesek lehetünk, egészen a huszadik századig bezárólag.

Az erdők és az erőforrások kihasználásának gazdasági összefüggései

Hoffman igyekszik a munka megszervezésének kezdeteit az európai kontinensre levetítve tulajdonképpen egy elképzelt idilli állapotból indítani, amely mentes bármiféle jog, vagyon, illetve státusz alapú társadalmi hierarchiától.²⁸ Az emlegetett paradicsomi állapotokat, amelyeket egy „mesés gazdagságú erdőben” ősközösségek vagy őstársadalmak eredetmondáira hivatkozva jeleníti meg: Ezek lényege, hogy „közösségeik társtalanul” élnek a világban, illetve elsősorban önfenntartásra és nem tökefelhalmozásra vagy profit szerzésre rendezkedtek be. Hoffman szavaival, amit „előállítottak - kevés kivétellel - ugyanott (háztartásukban) el is fogyasztják”.²⁹ A világon való egyedül lét illúziója, illetve az abban való

²⁸ Hoffmann 1998.17.

²⁸ Hoffmann 1998.17.

²⁸ Hoffmann 1998.17.

²⁸ Hoffmann 1998.17.

²⁹ Ibid.

megmaradás és önfenntartás autonóm gyakorlatai miatt ezek az *elképzelt közösségek* a természet – illetve a különböző hiedelem képzeitekből adódó erők – szeszélyein kívül nem ismertek más életükre bárminemű hatást gyakorló hatalmat. Hoffmann érvelése sok szempontból párhuzamot mutat az európai felvilágosodás gondolkodóinak, a *társadalmi szerződés* előtti állapotokról alkotott képzeivel.³⁰

Az előbbiekkal szemben Hoffmann a parasztság helyzetét egy „*hosszú társadalmi lánc végén*” elhelyezkedőként értelmezi, ahol a lánc tetején az uralkodó – tehát az államhatalmat gyakorló és tulajdonló személy – áll, és amely lánc különböző befolyással rendelkező személyekből – urakból – és egyéb nem jogi személyekből, korporációkból áll. A korporációk Hoffman értelmezésében lehetnek különböző ipartestületek vagy különböző önkormányzatok, tehát a koraközépkor kontextusában céhek, püspökségek, szerzetesrendek vagy például városi önkormányzatok.³¹

Hoffmann olvasatában a középkorra kialakuló település formák és szerkezetek visszavezethetőek: Az előbb dél, majd a későbbiekben nyugat felől expanzáló államok kezdik befolyásuk alá, majd közigazgatásuk alá vonni az ilyen módon szerveződő kezdetleges településeket. Az ipart űző mesterek létszám és minőség korlátozás miatt ipartestületekbe – céhekbe – szerveződnek. Az „akreditált” iparosok mellett nagyszámban kontárok, a városi központoktól távolabbi vidékeken és *perifériákon* a házi ipar jelenik meg, ökológia tekintetben katasztrofális hatással a korban egyébként is fogyatkozó erdőségekre. Hoffman a folyamatot a következő képpen foglalja össze: „*A kereskedelmi tőke felfedezte, hogy vállalkozásainak magasabb szintű terepe az ipar, az ipar egyik nyersanyag forrása és szinte egyedüli energiaszolgáltatója az erdő.*”³⁵ Az évszázadok alatt fokozatosan szofisztikálódó közigazgatáson és jogrenden keresztül, a különböző jogi és nem jogi személyek – urak és korporációk – igyekeznek mennél több jogot formálni a még elérhető nyersanyag forrásokra.

Hoffman az ezeket követő folyamatokat a vészesen fogyatkozó erdők tekintetében a közösségi jogon való táj használat visszaszorulásának szemszögéből értelmezi. Az erdőélés, tehát az erdőhöz kapcsolódó olyan hétköznapi és gazdasági gyakorlatok, mint a gyűjtögetés

³⁰ Hobbes egy veszélyes és kaotikus világban a személyi biztonságot, Locke a graduális fejlődésen keresztül felhalmozódó magántulajdon védelmét jelöli, mint a társadalmak fő szervező erejét. Rousseau elméletei a moralitáson nyugvó közösségi akarat és cselekvés megszervezése köré rendeződtek, a magántulajdonról alkotott elképzelései azonban sok helyen zavarosak és nem egyértelműek. Hobbes 1657. Locke 1689. Rousseau 1762.

³¹ Hoffmann 1998. 17.

³⁵ Ibid.

különböző forrásai „kitöltötték a kisemberek mindennapjait”. A *silva* vagy *forestris* jogi kategória alá eső területek azonban nem tartoztak az adóztatható területek közé és hagyományosan szabad használatot élvezhettek az azokhoz kötődő közösség tagjai. Ennek a jognak a maradványai egészen a középkor végéig fellelhetők az azokat alkalmazott közigazgatások – római provinciák – által korábban érintett területeken.³⁶

Az erdő, mint az antikvitásból hozott közösségi joghasználat utolsó tisztán felfedezhető területe mellé fokozatosan épül be a korábbiakban említett, a hatalmukat kiterjeszteni kívánó személyek, monopol birtokviszonyok kialakítását célzó igyekezetei. A dolog dinamikája egy kettős jogrendszer létrejötte mentén szerveződik: A lakosság közösségi használatát biztosító jogok mellé a feudális kereteket kihasználva a társadalmi hierarchia lakosság felett elhelyezkedő említett tagjai saját jogait biztosító és előtérbe helyező törvényeket hoztak. A közösségi joghasználatát biztosító törvényeket megtartották hiszen azok a lakosság szabadon megmaradt életteréhez való hozzá férést jelentették. Ugyanekkor a közösség jogait saját jogaik előtérbe helyezésével vagy konkrét rendeletekkel fokozatosan korlátozták. Gondolhatunk itt a plusz adó terhek és szolgáltatások követelése mellett, a konkrét tevékenységeket – leggyakoribb ilyen példa a vadászat – betiltását elérő intézkedésekre. Az ebből kialakuló peres ügyeket általában a törvényhozásban vagy a bírói hatalmon keresztül sikerült fokozatosan a maguk igényei szerint alakítani.³⁷ A hoffmanni-i értelemezési keretek szerint tehát az európai jogtörténet fejlődése úgy foglalható össze, hogy az önmaguk közigazgatását egyébként tökéletesen megszervező kisközösségeket különböző államhatalmi érdekek társadalommá szervezik. Az állam által felállított törvényi kereteken keresztül pedig a kialakuló társadalmi hierarchiából profitáló személyek igyekeznek mennél többet elhódítani az alattuk elhelyezkedő lakosság élettereiből. A lakosság – amelynek túlnyomó része a korban a parasztsággal egyenlő – a földet tényleges munkán keresztül műveli, amely munkavégzés a teljes társadalmi rend alapját képezi.

. A terjeszkedő államhatalom a meghódított területek lakosságának viszonylagos támogatottságot élvezheti, ha azok életvitelében az általa vezetett hatalmi expanzióit megelőző időszakhoz képest viszonylagos javulást képes előidézni. A befolyás és a hatalom gyakorlása nem egyenértékű a zsigeri kizsákmányolással. Hiszen ahogyan a szerzetesrendek példáján látjuk, bár egy ponton ők szervezik meg és terjesztik ki a majorsági gazdálkodást, sokszor

³⁶ Hoffmann 1998. 249. -250. 254. 257.

³⁷ Hoffmann 1998. 244.

szociális feladatokat is ellátanak, illetve terjesztik a hatékonyabb mezőgazdasági eljárásokat. A viszonylagos jóléthez vezető technikai fejlesztések tehát a fentebbi kifejtett alapokon szerveződő társadalmi rendbe való tagozódással, tehát a fejlődés és nagyobb biztonság reményében járó függőviszony vállalásával jártak.

A társadalmi hierarchia felsőbb szintjein állók tehát egy új típusú bürokrácia eszközeivel igyekszenek saját jogaiknak érvényt szerezni a lakosság életterének csorbításával. Hoffmann a folyamatot a következőképpen foglalja össze:

„A periférián is azt tapasztaljuk, hogy a középkorban alig fordítottak figyelmet iratkészítésre. Voltaképpen az irattömeg annak bizonyítéka, hogy a társadalom egyre jobban terjeszkedni akart a természetben, szüksége volt a kultúrtájra.”³⁸

Egy másik fontos, a ”marosi fa” kontextusának megértését elősegítő értelmezési keretek kialakításához szükséges elgondolás a centrum – periféria modell, amely leginkább Immanuel Wallerstein *világrendszer elméletéhez* kötődik. Az államalkotó civilizációk gazdaság történetét végig kísérő tendencia, ami szerint a perifériákról a gazdasági központokba nyersanyag és munkaerő áramlik. Azonban kétoldalú mozgás ez, mivel a központokból visszafelé az ezek összességéből elő alított termékek áramlanak a perifériákra kifelé, amely tekintetben a periférián elhelyezkedő területek a centrum gazdaságok felvevő piacai lesznek.³⁹ Wallerstein a modellel legelső sorban a globális kapitalizmus működését igyekezett szemléltetni.

Elméletét később egy háromkötetes munkában történeti kontextusban helyezte, ahol a kapitalista világ gazdaság kialakulásának folyamatát igyekezett összegezni. A Wallerstein által alkalmazott *long durée* szerű történeti narratológia szintén az európai agrárium és a piac közötti relációk változásaiban fogalmazza meg a folyamatok főbb mozgató rugóját. Emiatt a hoffmann- i történeti narratívához képest – annak erős néprajztudományi beágyazottsága és ökológia központúsága miatt – a téma szempontjából, központi tézis felvetése mellett nem mutat több relevanciát. A dolgozat szempontjából az egyik legértékesebb gondolata, hogy érdemes különbséget tenni a „nagy tételben” való – itt főként nyersanyagokra értendő – és az kis tételben „értékesebb áru cikkekkel” való kereskedelemben. Míg az előbbihez a globalizálódó

³⁸ Hoffmann 1998. 250.

³⁹ Wallerstein 2010.

tőke alapú világgazdasági centrumok kiépülését társítja, az utóbbit a közösségek közötti gazdasági cserekapcsolatok univerzalizálásaként értelmezi.⁴⁰ Ezt a napjainkban is sokat használt és tovább gondolt értelmezési keretet mind történeti, mind pedig néprajztudományi szempontból a céhrendszer, a háziipar, de akár a vándoriparosok vonatkozásában is érdemes tovább gondolni.⁴¹

A Wallerstein által megfogalmazott centrum – periféria kapcsolatok világrendszer szintjei mellett a regionális lokalitásokban is tetten érhetőek. Napjainkban elsősorban a területfejlesztési szempontokból *belső periferiákként* hivatkozott vidékek is ilyen területek. A jelenség napjaink város- vidék viszonyaiban a leginkább abban érhető tetten, ahogyan a kelet-közép európai tájról a munkaerőhiány következtében a vidéki lakosság a megélhetést biztosító városokba húzódik. Ennek közvetlen jelenkori okai regionalitásonként eltérő, más elemzések tárgyát képezik.⁴² Nem nehéz ugyanekkor elképzelni a jelenség mindennapiságát a történelem folyamán az előbbieken kifejtett centrum – periféria kapcsolatok mentén.

Hasonló jelenségek szemléltetésére fejt ki Ernest Blochra hivatkozva Hermann Bausinger a *párhuzamos különidejűségek* jelenségét, amikor is egy térben lényegében különböző korok lenyomatait találjuk: *“Különidejűség, mint egyidejűség: vagyis eltérő, különböző történeti erő tényezők által meghatározott elemek egyidejűsége.”*⁴³

Hoffmann Tamás az általa *hagyományos és iparilag fejlett* társadalmak párhuzamos együtt, sokszor egy térben létezésére hívja fel a figyelmet, amely mindig az előbbiek utóbbiak általi *„kizsákmányolásával, anyagi értékeik elvonásával”* jár. Hagyományos társadalmak alatt az elsődlegesen a mezőgazdaságban valamilyen mértékig érintett, javarészt vidéken élő embereket érti. Míg az iparosodottak alatt a városokba költöző, városi életmódot folytatókat. A kereskedelmi kapitalizmus hozza létre ezeket a társadalmakat kezdetben Itáliában és Észak-Nyugat Európában, a perifériákon élő “őslakosok” pedig jó részt nem integrálódnak.⁴⁴ További lényeges különbségként jelöli meg a hagyományos paraszti társadalmak természettel kapcsolatos, még a városi iparosok fizikokémiai folyamatokkal kapcsolatos tudását.⁴⁵

⁴⁰ Wallerstein 2011. 10.

⁴¹ Ibid. 11.

⁴² Pulszter 2023.

⁴³ Bausinger 1989. 25.

⁴⁴ Hoffmann 1998. 18.

⁴⁵ Ibid. 22.

A Hoffman által biztosított értelmezési keret a korábbiakban kifejtett társadalmi változások átlátható végig követhetősége ad lehetőséget. Az általa kölcsönzött történelmi keret segít a *pre - historiába*, illetve a néprajz előtti időkre kiterjeszteni centrum – periféria modellt a néprajztudomány értelmezési kereteinek megtartása mellett. Az ilyen mód vizsgált területeken ez gyakorlatilag egyet jelenthet nem csak a közösségi tájhasználat fokozatos visszaszorulásának, de a *kultúrtáj* terjedésének egy adott lokalitáson való végig követhetőségével is. A közösségi tájhasználat visszaszorulásával az erdők tekintetében gyakorlatilag a természeti erőforrások lakossági tulajdonból való kikerülésének egy lehetséges olvasatával foglalkozhatunk. Ez a jogharc az általunk vizsgált területen annak a központi hatalomtól való hosszú ideig fentálló viszonylag autonóm közigazgatása miatt jóval könnyebben végig követhető, mint máshol Európában.

Következésképpen az eddigiekben kifejtett módszertani kereteket igyekszem a dolgozat által vizsgált Maros felsőbb szakaszain elhelyezkedő erdőségek, illetve azok kitermelésének kontextusában értelmezni. A dolgozati bevezetésben elhangzottak szerint ezt a tutajozás és az azzal történő faszállításának regionális vonatkozása, illetve a centrum – periféria dinamikák szerint kialakuló viszonyok mentén kell értelmezni.

A Maros menti erdők és fa jogi-történelmi háttere

A tutajozás, azaz a folyam sodrását kihasználó faúsztatás a folyami szállítás „legkezdetlegesebb” formája, amely évszázadokon, – némely vélekedések szerint – évezredekig keresztül jelen volt a folyókban és erdőkben gazdag vidékeken egész Európában. A tutajeresztés regionalitásoktól függetlenül megegyező logikája, miszerint az mindenkor a folyás iránnyal megegyezően a felsőbb nehezen hajózható szakaszoktól lefelé⁴⁶, fában általában szegény vidékek, feldolgozó és gazdasági központok felé irányult. A magas hegységek erdőségeiből, a hegyi folyamok vizén keresztül a legtöbb esetben évszázadokon át a tutajszállítás jelentette az egyedüli járható alternatívát a kitermelt fa hosszabb távolságokra való eljuttatására. A hírhedten gyatra állapotú úthálózat a legújabb korig nem kínált valós alternatívát a nagyobb méretű faszállítványok hosszabb távokon történő elszállításához.⁴⁷ A tűzifa és épületfa mellett a közlekedési eszközök és a mindennapi élet használati tárgyai

⁴⁶ Gráfik 2001.

⁴⁷ Gráfik 1983. 3-4 és 8.

javarészt fából készültek. Fernand Braudel az anyagi kultúrát feldolgozó sokrétű munkájában a XVIII. század előtti civilizációkat a fa és faszén civilizációinak nevezi. Az ezeket közvetlen követő XIX. századiakat pedig kőszén civilizációknak nevezi⁴⁸, – utalva arra, hogy legyen az házi vagy uradalmi, az ipar és társadalom szerveződés bármilyen léptékű formája is, annak legfőbb üzemanyaga és energia hordozója a bezárt periódusig a fa maradt. A fában szegény vidékek hiánya sokszor oly mértékben drasztikus volt, hogy Braudel szerint délebbre, a Mediterránumba eső civilizációk egész sorsa és alakulása függött a rendelkezésre álló épület és tűzifa anyagok mennyiségétől.^{49.50} De nem szükséges ilyen messzire menni: 1531-ben, az elméletben a lakosság védelmét biztosító királyi hadtest faszegény vidékeken többször a „pórnép” leszaggatott háztetőiből kénytelen estére táboraikban tüzet gyújtani.⁵¹ Akár a legkezdetlegesebb nád és zsúp tetőket felváltó fagerendás tetőszerkezetek építése is nagy általánosságban csakis olyan víz közelbe eső területeken volt elképzelhető ahol a faúsztatás, ezáltal pedig a terület fával való ellátottsága viszonylagosan gyakori volt.⁵² Nem csoda hát, hogy az évszázadok alatt a Maros mentén teljes hosszában nagyfokú volt a városiasodás, ahogy az sem, hogy a Maros tiszai torkolatánál elhelyezkedő Szeged hajóipara is a folyamatos „kétoldali” (tiszai- marosi) ellátottságnak köszönhetően alakulhatott ki.⁵³

Ezek után érdemes néhány gondolat erejéig kitérni a dolgozat által vizsgált periódushoz vezető, kifejezetten történeti jellegű folyamatokra. Pontosabban azok történeti forrásokban való tetten érthetőségére, és ezen a ponton ki kell emelni Tagányi Károly Magyar Erdészeti Oklevéltárában szereplő források fontosságát. A korai Magyar Királyság területén a tutajozásról már 1075-ből találhatunk forrást, amikor I. Géza király (1040 – 1077) a garamszentbenedeki apátság alapító levelében „Garamon szállított fáknak” vámját az apátságnak ítéli.⁵⁴ A tevékenységre való egyszerű, minden körülírást mellőző hivatkozás egy, már az általános köztudatban forgó jelenséget feltételez.⁵⁵ 1256-ból már az „eregetőhegy”

⁴⁸ Braudel 1985. 361.

⁴⁹ Erre utal, hogy a 12. és 13. század fordulóján Franciaország jó részén Rouen-i elosztó központtal ekkor már teljes az importra rendezkedés: Párizsban 1313.-ban 36 fakereskedő működik, akik közül több család pusztán évi 1 *livre* jelképes értékű adót fizeti meg. Braudel 1985. 361.

⁵⁰ Hoffmann 1998. 251.

⁵¹ Horváth 1840. 8.

⁵² Gráfik 2001. 980. *Lásd még:* Vargha 1940. 49-50.

⁵³ Horváth 1840. 190.; Kós 1972. 16.; Juhász 1962. 117.

⁵⁴ Tagányi 1896. 1.

⁵⁵ Megjegyezném, hogy Braudel munkájában a francia területekkel kapcsolatos legkorábbi adatai mindössze a 1549-től datálják a faúsztatást, ami nyilvánvalóan csak az írásos forrásokban való megjelenés viszonylagos megkérdőjelezhetőségét mutatja. Braudel 1985. 365.

kifejezéssel is találkozhatunk.⁵⁶ Azaz eddigre már bizonyosan kiforrott a Tarisznyás Márton által is páratlan részletességgel leírt archaikus jegyeket mutató fakitermelés módja, amely egészen a múlt századig – néhány minimális technikai újítástól eltekintve valószínűleg a szó technikatörténeti értelmében archaikus, viszonylagosan változatlan formában és munkaszervezetben – maradt fenn. 1262-től már tiltják a jutatott erdő részek kereskedelmi forgalomba hozatalát⁵⁷, amely szintén nagymértékű lakossági jelenlétet feltételez a fával való kereskedésben, „üzérkedésben”.

A Magyar Királyság korai történelmében az adott területi vagy – különböző, formálódó – közigazgatási egységek lakosságát, „erdőközösségeket” általános erdőhasználati jog illette meg. Ahogy Tagányi fogalmaz:

„Erdőközösségnél kezdetben mindenütt az volt a szabály, hogy kinek bármennyi s bármiféle fára vagy irtásra szüksége volt, azt a hol érte, ott vághatta. De a legtöbb helyen a közösség elven annyira pusztultak az erdők, hogy a községek jónak látták a közös osztatlan birtoklásról a szintén közös, de ideiglenes felosztásra térni át.”⁵⁸

A kezdetben viszonylagosan osztatlan közösségi tulajdonlást nem pusztán az egyének lakossági szinten való magántulajdoni alapokra való átszerveződése, hanem sokkal inkább a központi hatalom korábbiakban jelentős területi és tulajdon részeinek nagymértékű, egybefüggő magánkézbe vándorlása számolja fel. Ilyen módon 1514-re már hiába rögzítik törvényben a királyi – tehát állami – birtok részek „el - nem - idegeníthetőségét”, azok mérete a korábbi viszonyokhoz képest már csak „foszlányait képzi” a korábbiaknak.⁵⁹ A korábban Hoffmann által ismertetett dinamikák viszonylag jó indikátorok lehetnek a folyamat megértésében.

De voltak olyan viszonylagos autonómiát élvező területek is, amelyek lakossága, ha az idővel a nehezedő gazdasági körülmények, növekvő adók hatására korábbi életszínvonalához vagy akár jogállásához képest valamelyest le is csúszott, a terület központi és hűbéri hatalomtól való viszonylagos függetlenségének köszönhetően a közösségi területhez, illetve az abból folyó megélhetést jelentő munkához valamely mértékben továbbra is hozzájuthatott, így jogállását helyel-közzel megtarthatta.⁶¹ Dolgozatomnak nem célja ezen folyamatok részletes

⁵⁶ Tagányi 1896. XV.

⁵⁷ Tagányi 1896. 11.

⁵⁸ Tagányi 1896. VI.

⁵⁹ Ibid. XII.

⁶¹ Imreh 1973. 10. és 1987. 140. 172.

bemutatása, de annyit muszáj összefoglalóan megjegyezni, hogy a székely szabadság alapját a kezdetben a határvédelmi feladatokkal megbízott nép önköltségén vállalt, mindenkori „hadfölkelési kötelezettsége” jelentette. Esetlegesen megmaradó adómentességük, illetve a fokozatosan kiépülő hűbéri rendszeren belüli különállásuk mindig szorosan a központi hatalom felé vállalt katonai szolgálatukhoz kapcsolódik. Kezdetekben – a feudális keretekhez mérten viszonylag – egységes, egalitárius jegyeket hordozó társadalmukban a fokozatos rétegződések, majd deklasszációk is szorosan a katonai szolgálattal való megbízatáshoz, illetve ezen jogállás elvesztéséhez kapcsolódnak. A székelység évszázadokon át tartó küzdelmét külön jogállása, integritása – függetlenségének és „ősi” birtokviszonyainak – megőrzéséért egyik legtisztábban Imreh István elemzésein keresztül érdemes vizsgálni.⁶²

A térség adottságai

A székelység szabad jogállásával kapcsolatos ismereteknek nagy szerepe van a témánk szempontjából, mert a Felső-Marosmente fakitermelési területei is ilyen jellegű területeket foglalnak magukba. A Maros forrásánál elhelyezkedő és annak egészen a Gyergyói-medence határáig kanyargó partjain Gyergyószék „szabad székely” jogállású falvait találjuk, azok közösen birtokolt erdőségeivel, „havasaival”. A tutajos forgalom, tehát a kitermelt erdőségek forgalomba hozatalának központjaként egyértelműen Gyergyóremetét kell megjelölnünk. Mind feldolgozás, mind a „tutajállítás” központja a későbbiekben ehhez a helyhez kötődik.⁶³

Az említett medencét elhagyva több bővizű patak Marosba ömlésénél Toplicza (Maroshévíz) következik, az egykoron kifejezetten fafeldolgozási célból alapított irtvány telepből, amely községgé, majd várossá fejlődött. Innentől kezdve a Maros jobb és bal partjait hol meredek szurdokok, de javarészt a hegygerince futó sűrű erdőségek szegélyezik, amelyek szinte kivétel nélkül földesúri családok kezében összpontosultak. Ilyen módon ér ki a Maros az erdélyi Mezőség gyümölcs és zöldség termesztő falvaival, szántóival tarkított hol dombos - hol sík vidékére, hogy végül a Görgény-patakkal való összefolyásánál a virágzó polgári és kereskedő kultúrával rendelkező Szászrégent érje el. Szászrégen után az első nagyobb város és vásáros központ Marosvásárhely. Ez alatt elsőként Malomfalva települése helyezkedik el, amely hagyományosan a tutajok összeállításának a helye volt: A folyó itt már széles annyira,

⁶² Terjedelmi okok miatt eltekintek Imreh István munkáinak részletes citálásától.

⁶³ Garda 1980. 85.

hogy a bevett szokás szerint az általában 12 rönkből álló fertály tutajokból, négyesével rendes „egésztutajokat” alkossanak.⁶⁴ Tutajos szempontból ezek után megemlíthetnék több tucat várost és községet a Maros mente lentebbi szakaszáról, de igazából talán a történelmi Erdély határát jelentő Lippát fontos kiemelni ezek közül. Lippa volt ugyanis Szászrágen mellett a Maroson folyó tutajkereskedelem szempontjából a másik meghatározó város. Az imént bemutatott helyeknek és földrajzi neveknek, illetve azok regionális fakitermelésben betöltött szerepének magyarázatára a későbbiekben még sort kerítünk.

Hiába forrt ki évszázadokon változatlan, végleges formájára az adott régió kitermelésének és kereskedelmének menete a XVI. század elejére – a világtörténelmi folyamatok egy időre megálljt parancsoltak működésének. Szemléletes ahogy a kor központi hatalma is támogatóan lépett fel a valószínűsíthetően virágzó ágazat mellett. Érdeemes megemlíteni II. Lajos (1506 – 1526) 1516-os rendeletét, amelyben adómentességet garantál a Tiszán és Maroson szálfákat szállító szegedi polgároknak⁶⁵. Azonban az Oszmán Birodalom térhódításával, illetve az 1526-os mohácsi tragédiával ez a növekvő állami „hátszél” megszakadt. A három részre szakadó, közelebbről a török hódoltságba kerülő Szeged faipara sokáig nem jelenthetett biztonságos felvevő piacot a Maroson szállított havasi faanyagnak, így annak és környékén való fausztatás kontinuitása egy bizonyos ideig majdnem teljesen megszakadt.⁶⁶ Ez természetesen nem azt jelentette, hogy az sokszor fakitermelésből élő vidékek minden jelentős felvevő piacuktól szinte teljes egészében elestek. Ugyanakkor bizonyos, hogy jól érezhetők voltak a keresletben és az értékesítésben való említett átrendeződések. Ezen időszak szerepe a Maros mente település fejlődésének és városiasodásának alakulásában szintén külön kutatást érdemelne.

Az előbbi gondolatmenetet úgy foglalhatjuk össze, hogy a fausztatást alapja a fában szegény vidékek általános nyersanyagéhesége, és a fában gazdag, erdős területek lakosságának nyersanyagbősége volt. A tárgyalt területek gazdasági kapcsolatai ugyanekkor már a tárgyalt korban sem ennyire egyoldalúak, hiszen az erdei munkákra és életmódra berendezkedett területek általában sem éghajlati, sem ökológiai tekintetben nem képesek elegendő mértékű mezőgazdasági aktivitásra.⁶⁷ Sokszor folyamatos import kényszerben vannak a takarmány és

⁶⁴ Czeglédi 1969. 216.-218.

⁶⁵ Juhász 1962. 118.

⁶⁶ Juhász 1962. 118.; Horváth 1840. 60.

⁶⁷ Természetesen az égetéssel és irtással nyert területek, vagy akár a soltész és kenéz falvak intézménye sem szem elől tévesztendő. Ugyanakkor a természetben előforduló erdőségek, illetve a fa kommodifikációjának szempontjából ezeket most nem mutatom be részletesen. *Lásd:* Takács 1980.

élelmiszer tekintetében, amely a pozitív demográfiai mutatók tekintetében – tehát ideálisan a terület stabilitásából és fejlődéséből adódó népszaporulat növekedésével – ez mind inkább fokozódni látszik.⁶⁸ Jelen dolgozatnak nem lehet célja a *táji munkamegosztás*⁶⁹ rendszereinek érdemi vizsgálata, ugyanakkor szeretnék a bemutatni kívánt folyamatok szempontjából kiemelni néhány kulcs- szempontot. A kisebb-nagyobb folyómenti tájak mentén, erdei munkákkal foglalkozó területek lakosságának szinte állandó és biztos felvevő piacokat jelentettek a folyók lentebbi szakaszain elhelyezkedő területek. Ugyanakkor hiába jelentett ez utóbbi tényező a lakosság számára pozitív felételeket a fejlődéshez, ha megművelhető területeik, illetve azok adottságai folyamatosan limitálták mind potenciális demográfiai növekedésüket, mind a gazdasági gyakorlataik diverzifikálásához szükséges hátteret.⁷⁰

A fa kitermelése és a speciális tudás

James C. Scott „*mētis*” -ként hivatkozik a külön álló emberi közösségek lokális élettereikhez való adaptálódásában kifejlesztett helyi tudáson alapuló gyakorlatok összességére. Ez annyit jelent, hogy a *mētis*-t nem „*lehet könyvből és elméletekből megtanulni*”, mivel azt a helyi közösség egyénei a környezetükkel való közvetlen interakciókon keresztül adaptációval sajátítják el.⁷¹ Scott elmélete szerint a mindenkori államhatalom lényegében ezekre a helyi közösségi gyakorlatokra rétegződik rá, illetve igyekszik őket saját működési mechanizmusába mennél mélyebben integrálni – és e folyamatban azokat elszublimáltatni –, ezáltal teremtve meg az állam alapjait jelentő társadalmi hierarchia illetve a lakosság közötti függő viszonyokat.⁷² Úgy vélem, hogy esetünkben is alkalmazható ez a kifejezés, amely keretében a tutajozás gyakorlását, mint a kitermelt fa elszállítására sokszor egyedüli módon alkalmas – rátermettséget, helytállást és egyéb kizárólagosan gyakorlatban megtanulható vezetés technikai tudások összességére, – *mētisként* tekintek. Ezeknek a gyakorlatoknak társadalmi rendbe való integrálását sokszor nem is közvetlenül az államhatalom, hanem az attól sokszor független, de azzal sokszor szoros kölcsönhatásban és szimbiózisban működő *társadalmi korporációk* végzik el.

⁶⁸ Palládi- Kovács 2011.

⁶⁹ Viga 1999.

⁷⁰ Ismét az élelem és takarmány import kényszerét említeném meg. Palládi- Kovács 2011. A dolgozatban vizsgált régióval kapcsolatos konkrét példákért például lásd: Garda 1980. 86.

⁷¹ Scott 1998. 315.-316.

⁷² Ibid. 7.

Ehhez kapcsolódik Joachim Radkau környezettörténész vélekedése is, aki a tutajok kormányzásához és vezetéséhez szükséges tudásra úgy reflektál, mint az „*olyan titokra, amit minden generációban pusztán egy ember birtokol, s ha ez a hordozó a tudás átadása nélkül hal ki, akkor maga a fortély is velevész.*”⁷³ Ha a tutaj vezetéstechnikáját elfogadjuk, mint *mētis*, még az olyan páratlan részletességgel megírt leírások sem képesek a gyakorlati tudást átadni, mint azt Markos teszi. Illetve a tudás lényegi magában foglalja a Maros veszélyes szakaszait – zúgóit, szikláit – és az egyéb olyan tényezők összességét, mint például a rossz időjárási körülmények között való tutajvezetés. A lokalitáson belüli különbségek mellett azonban Radkau a Feketeerdőben aktív tutajosokról életéről szóló német néprajzi szakirodalomban egy univerzalitásnak tűnő jelenségre hívta fel figyelmemet: A tutaj irányítására a „legénység” által használt parancsszavak helység neveket jelöltek, tehát ha balra kellett az evezőt húzni „Francia”, ha jobbra kellett akkor pedig ezt „Hesse” felkiáltással jelezték. Ezek a nyelvi jelek funkciójukban megegyeznek a tiszai tutajosoknak „*Bánátra hajcs*” és „*Magyarra hajcs*” kifejezéseivel.⁷⁴

A Felső-Maros mentén folyó tutajozás munka szervezetére, szakkifejezései – illetve általánosságban a térség és tevékenységi körhöz kapcsolódó viszonyrendszerek és történeti tényezők összessége Markos András hivatkozott munkájában olvashatóak.⁷⁵ Az erdőségekből kikerülő faanyag kitermeléséről, a feldolgozásról és szállításáról, tulajdonképpen a fa kommodifikációjáról – tehát munkavégzés arányaira és menetére aprólékosan – reflektáló leírásokat a fellelt, hivatkozott forrásokban érdemes vizsgálni.

Doktor Fodor beszámolójából értesülünk, hogy a tutajozás nem kifejezetten idény jellegű munka volt, hiszen a tutajok kora tavasztól – késő ősziig tartó eresztésének időszaka után a téli hónapok alkalmával juttatják el az erdőben kidöntött fákat a Maros partján helyet foglaló *tutajbekötőhelyekre*. A kidöntött fákat ketté szelve a vastagabb végűeket deszka metszésre, a vékonyabbakat pedig a tutaj testének összeállítására szánják. Ezután a kidöntött fákat két hétig helyben hagyják, majd az addigra meglazult, de korhadásnak még nem indult kérgüket lehántják, „*mert akkor hámlik a legjobban*”. Az ágaktól való lecsupaszítás után a kitermelt fát egy, a téli hónapokban könnyedén hozzáférhető útszakasz mellé hordják vagy vontatják.⁷⁶ Ezt általában szekeres, iga húzó állattal, illetve *úsztatócsatorna* segítségével tették,

⁷³ Radkau 2012. 362.

⁷⁴ Juhász 1962. 112.

⁷⁵ Czeglédy 1969.

⁷⁶ D. Fodor 1838. 139.

bár az utóbbi nem volt jellemző a vizsgált kitermelési régió gyergyói szakaszára.⁷⁷ A fa télihónapokban való mozgására használt igahúzóállat Fodor beszámolója szerint az ökör – szám szerint általában kettő – amik mögé „rövid kurta” szánt kötnek és azzal vontatják a tutaj testét alkotó nyolc öl körüli deszkákat a parasztszakasz irányába. Egy tutaj állításához Fodor 12 szálfat számol, aminek előkészítése 6, Marosra hordása pedig szintén 6 napot tesz ki. Ezeket reggel 4 órás indulással, esti kilenc órás érkezéssel jelöli.⁷⁸ Garda Dezső szerint a fentiek összhangban vannak az 1970-es évekbeli gyergyóremetei szájhagyománnyal, azzal a kiegészítéssel, hogy a kitermelési- és a *tutajbekötőhelyek* közötti távolság esetenként 8 és 50 kilométer között változott.⁷⁹

Fontos szempont, hogy a növekvő piaci igények mellett is, feltehetően az emberi munkavégzés véges mértékeinek köszönhetően egy adott nyári „kitermelési” időszakban, csak annyi fát vágnak ki *„amennyit a bekövetkezendő télen Marosig lehordani képzelnek”*.⁸⁰ Érdemes röviden megemlíteni, hogy a rövidesen kiteljesedő ipari forradalom technológiai újításai hogyan győzik majd le ezeket a határokat, majd engednek utat a folyton növekvő kereslethez igazodó mértéktelen erőforrás kizsákmányolásnak. Etnográfiai szempontból azonban ennél is fontosabb észrevétel, hogy a leírt munkafolyamat szezonális tagolódásának több logikusnak ható aspektusa lehet. Egy ilyen gyakorlatias szempont miszerint szán a hóban könnyebben haladhat, mint a nyári munkák alatt nagy valószínűséggel „felzavart”, mélyerdei talajban, a szállítást akadályozó lombos erdei környezetben, vagy – a már sokszor említett – járhatatlanságáról hírhedt korabeli úthálózaton.

Az fa erdőségekből való kitermelése, majd elszállítása után a fa kiterjedt és sokrétű gazdasági munkamegosztásban folytatta tovább az útját. A folyók mellé hordott rönkanyag töredékét képezte az áru szállításra összerakott tutaj és fertály- tutajok szerkezete. A kitermelt rönkök a deszkametszés során váltak szállíthatóvá és rövid úton felhasználhatóvá. Ahogy Tarisznýás Márton fogalmaz:

“A vízfűrészek, kapcsolódva az erdőkitermelés különböző ágaihoz, elsősorban a tutajozáshoz, amely biztosította az évi százezer köbméternyi kivágott deszka olcsó szállítását, azok közé a tényezők közé tartoztak, amelyek Gyergyót bekapcsolták a távolabbi vidékek vérkeringésébe. De ugyanakkor

⁷⁷ Tarisznýás 1982. 147. Gyergyószék úsztatócsatornái a kedvezőbb domborzati viszonyokkal rendelkező Kis-Beszterce völgyében voltak elterjedve, amely azonban nem a Maros hanem a Szeret vízgyűjtőjének a részét képezi. A Maros lentebbi szakaszain folyó kitermelés tekintetében bár nincsenek konkrét adataink, a kedvező domborzati viszonyok alapján a tárgyalt technológia viszonylag korai elterjedése feltételezhető.

⁷⁸ D. Fodor 1838. 139.

⁷⁹ Garda 1980. 87.

⁸⁰ Ibid.

*oroszlánrészüik volt az erdőtakaró eltűnésében is, működésük nyomán gyakran váltak kopárrá egész hegyoldalak...*⁸¹

Tarisznyás Tagányi kutatásaiból kiindulva a vízfűrészek megjelenését Gyergyóban már a 1428-tól elképzelhetőnek tartja. A korábban már említett 1627-ben megtartott, a „gyergyói deszka árát megszabó” erdélyi országgyűlés határozatai már egészen biztosan a vízfűrészek nagyszámú jelenlétére utalnak. A 17. századból fentmaradó, viszonylag szórványos összeírások már Gyergyó minden településéből – Szárhegy, Tekerőpatak és Vasláb kivételével – említenek fűrészeket.⁸² A vízfűrészek birtoklása és létesítése az egyik alapvető mozgató rugója volt a tulajdoni, majd az ebből szerzett előnyök hatására a társadalmi hierarchián belüli eltolódásoknak. A malomjog birtoklása ugyanis sok tekintetben a társadalmi felemelkedés egy biztos záloga volt.

A kitermelt és folyó mellé hordott faanyagot tehát a parton dolgozták fel. A rönköket tutajokká előbb a parton, majd vízben a két kormánylapát –*vapacsina* – beszerelésével állították össze.⁸³ A tutajosok általánosságban a kitermelt fát, sokszor akár 140 szál deszkát is tartalmazó tutajokon⁸⁴, egyben, egy kompakt áruként értékesítve kezdték el úsztatni az adott területről. Ez fontos, hiszen ez lehetőséget biztosíthatott számukra a kitermelési régió határait elhagyva az azonnali értékesítésre, viszonylagosan számottevő haszonnal. Ez a stratégia jelentős kiszolgáltatottsággal járt, hiszen az értékesítés pillanata után a tutajosnak magának kellett gondoskodnia a hazaútról, sokszor gyalogszerrel⁸⁵, így valóban indokolt lehetett az áru mennél gyorsabb értékesítése. Ezért is lett a Felső-Maros mente legnagyobb tutajos – és közvetetten ez okból kifolyólag egészen a kétezres évek legelejéig a faipar, a bútor- és hangszergyártás – központja Szászrégen. Régeből a körülményekhez mérten, még viszonylagos egyszerűséggel visszatérhettek Gyergyóba, vagy a közelebbi Maros menti településekre az emberek. A korabeli leírások szerint, szinte egész éven át szüntelen folyt a tutajokkal való kereskedelem.⁸⁶ A Maroshévíz környékéről érkező fa köztudottan jóval „göbösebb” volt, mint a Gyergyói, tehát sokkal kevésbé egyenletes, ezáltal pedig a hangszerek

⁸¹ Tarisznyás 1982. 134.

⁸² Tarisznyás 1982. 112. és 135.

⁸³ Garda 1980. 88.

⁸⁴ Lombosy 1847. 1202.

⁸⁵ Tarisznyás 1982.

⁸⁶ Nagy 1842. 513.

vagy finomabb munkák készítésére alig, vagy kevésbé ideális.⁸⁷ A két fa között lévő ár, vagy értékesítési különbségekről még sincsenek adataink.

A fából metszett és méretre vágott deszkák mellett cölöpök, illetve a tetőfedés alkalmával nagy mennyiségben használt zsindelyek, lécek és esetleg nagyobb gerendák merítik ki a különböző forrásokban fellelhető „épületfa” fogalmát. Igaz, legutóbbiakra funkciójukra való tekintettel nem volt nagyobb mennyiségben szükség. Továbbá nem elvetendő elképzelés, hogy a nagyobb gerendák tulajdonképpen a tutajok testét alkotó vastagabb gerendákból kerültek ki: tekintve, hogy ezek a fennmaradt szállításra való jegyzékekben nincsenek külön jelölve. A funkció és méretbéli különbségeket szem előtt tartva, illetve Markos egy 19. század közepi forrására hivatkozva a tutajokon év leforgása alatt leszállított faipari termékek arányai általánosságban körülbelül következőképpen alakultak: a tutajokon szállított faanyagok 17% deszka, 0,4% cölöp, 17,6% fűrészelt lécs, 56% zsindely, és 8% szőlőkaró. Egy érdekes kiolvasott adalék a fenti statisztikából, hogy a vizsgált év május és október vége közötti forgalmában körülbelül 20% körüli visszaesés tapasztalható az összes szállított termék, kivéve a szőlőkarók mennyiségében, amelyek a többi hónapokhoz képest arányaiban majdnem négyszeres mennyiséget mutatnak.⁸⁸ Ezen arányok – legalábbis a karók számát tekintve – az évszakok természetes változásaiból adódó szezonális szőlészet, növény- és kertkultúra kapcsolatából következnek. Az épületfa forgalmában való visszaesést indokolhatja az a már említett tendencia, miszerint a nyáron előre kivágott tutajfákat a téli jégzajlás alkalmával hordták le a Maros partra, tehát a forgalom jelentős része addigra már lezajlani látszott.⁸⁹

A tutajosok a természeti (sziklák, zúgók)⁹⁰ és az ember (malomgáták, hivatali visszaélések)⁹¹ alkotta veszélyek mellett is gyakran igyekeztek minél nagyobb karavánokba, úgynevezett „brigádokba” verődni.⁹² Az alapvető védelem mellett valószínűsíthetően a nagyobb árumennyiség jobb alku pozíciót jelenthetett. Az olykor akár egy tucatnyian egymást szorosan követő tutajok, illetve tutajbrigádok, valószínűsíthetően a lakosság azon törekvéseinek eredményei lehettek, miszerint a kötelezően elrendelt nehéz útból az adóterhek teljesítése mellett, saját maguk számára is törekedtek valamennyi szabadon forgatható nyereség megszerzésére. Nagyobb csoportokban haladva esetleg kevésbé voltak kiszolgáltatva az esetleges rablótámadásoknak, illetve könnyebben vehették a különböző természeti

⁸⁷ Tarisznyás 1982.

⁸⁸ Czeglédi 1969. 436

⁸⁹ D. Fodor 1838. 139.

⁹⁰ Ibid. és D. Fodor 1838.

⁹¹ Garda 1994. 20.

⁹² Czeglédi 1969. 234.

akadályok által támasztott bonyodalmakat. A tutajosok tevékenységükkel igyekeztek nem ellenőrzött, illetve előre megkövetelt, behajtandó jövedelmekhez jutni, amellyel enyhíthettek egyre növekvő feudális jellegű függésükön. A kor hatalmi struktúrájától való általános függés enyhítése pedig, a kötelező adó- vagy hűbéri terhektől függetlenül felhalmozható tartalékokban rejlett.

Kelet és nyugat vonzásában (a fa kereskedelme a 19. századig)

A piaci igényeket alakító tényezők tekintetében érdemes számba venni az Oszmán Birodalom jelenlétét mind az erdélyi, mind az európai faipar tekintetében. A Gyergyóhollóról induló és Gyergyótölgyesen szerveződő, annak jobb hajózhatósága miatt ugyanekkor több szempontból ideálisabb Kis- Besztercén folyó tutajos kereskedelem nagyon korán egy másik gazdasági terület és érdekszféra tagja lett. Az Aranyos- Beszterce vizeibe futó Szeret mentén, Moldván át a fa könnyedén eljuthat a fekete tengerig. Kós Károly huszadik századi kutatásai alátámasztják, hogy a partmenti és környékbeli falvak még az „ötvenes években is” mind az innen érkező fából építkeztek. A Borszékiek borvíz kivitelének egy fontos útvonalán szállított szálfák évszázadokon keresztül a konstantinápolyi hajó gyártás fontos alapanyagaként szolgáltak.⁹³ A genovai kereskedelem hatására kialakuló, a kora középkor óta rendkívüli kibocsátással bíró szerves faipari terület a régió gazdaságának gerincét jelentette már jóval a moldvai fejedelemség alapítása előtt is. Erre a több százéves kitermelési és kereskedelmi tengelyre terjeszti ki befolyását az Oszmán birodalom 1512-ben, és szerez udvari kereskedőinek monopol kereskedelmi jogot 1586-ban – többek között – a fával való kereskedelemre.⁹⁴

A gyergyói fa nyugati irányú értékesítéséről szintén lehetnek viszonylagosan pontos elképzeléseink: ugyan a szegedi hajógyártás, mint a belföldi hajó kereskedelem alapja a török uralom ideje alatt lényegében ellehetetlenül, ez nem jelentette a nyers faanyag kivitelének feltétlen megszűnését. A marosi vízi utak a Tiszába érkező, majd onnan Belgrád előtt ömlenek a Dunába, amely esetlegesen egyenes tovább haladást biztosított akár a Fekete- Tenger felé a faanyag számára. Az Oszmán Birodalom szerbek által lakott területein folytatódó fakereskedelemre utaló igen egyértelmű jel a gyergyói fakereskedelmet Lippárról irányító „*rác*” kereskedők jelenléte. Markos András egy alapforrásként kezelt 19. század közepi sajtó

⁹³ Kós 15.

⁹⁴ Cojoracu- Tuiac 61. – 80.

cikkére hivatkozva említi meg őket, mint a korabeli tutajozáson keresztül a teljes marosi faipar irányítóit. Csoportos jelenlétük a történeti forrásokban az 1551–1552-es török hadjáratról kezdődően észlelhető, ahogyan a „*lippai rácز kereskedők a beglerbégnak tett ígéretöket beváltandók*” követelik Pethő János várkapitánytól a vár feladását.⁹⁶ Az 1551-es hadjáratot tárgyaló forrásokban lippai „*rác és dalmát*” kereskedőkként hivatkoznak rájuk⁹⁷. Illetve külön, mint „*Lippán áruraktárat tartó raguzai kereskedők és lippai ráczok*”,⁹⁸ amely tartós megtelepedésre utal. A „lippai ráczok” alatt tulajdonképpen a balkánt betérítő raguzai kereskedő hálózatok ügynökeit kell érteni, akik az Oszmán Birodalom előre haladását kísérve hozták létre kereskedelmi központjaikat a meghódított területeken. A hódoltság kori Magyarországon egyik központjuk Temesvár, innen rajzoltak ki például Aradra, Szegedre, illetve a közelebb eső Lippára is. Általánosságban kijelenthető, hogy raguzaiak kelet-európai és balkáni kereskedelmi jelenléte szerb- úbosnyák anyanyelvű ügynökeikkel lényegében teljesen összefonódott.⁹⁹ Az ekkor 300 évvel korábban fent álló önálló szerb állam alatt is a Raguzaiak szervezték a fakereskedelmet.¹⁰⁰ A vámoknál való megtelepedés – például Lippánál – jövedelmező volt: ügynököket küldtek Gyergyóba, hogy onnan magas áron rendeljenek tutajokat. Azok több hetet vagy hónapot is igénybe vevő leszállítása után általánosságban csak a megrendelt összegek töredékét voltak hajlandóak kifizetni. A Maroson leérkező székelyeknek általában nem volt más választásuk, mint drága portékáiktól nyomott áron megválni.¹⁰¹ Markos a következőképpen foglalja össze:

„*A nem kompániákban dolgozó, kis, egyéni vállalkozók, önállóan dolgozó tutajosok is kénytelenek voltak árujukat kompániákba tömörült kereskedőknek eladni, minthogy a kompániák minden más vásárlót kizártak a kereskedelemből és az „idegen” (aradi, Tisza-menti kereskedők) nem közvetlenül a tutajosoktól, hanem a lippaiaktól vehettek árut. A lippai társaság rövid idő alatt, egyeduralkodói helyzeténél és kíméletlen, céltudatos tevékenységénél fogva rendkívüli előrehaladást tett.*”¹⁰²

A raguzai kereskedelem export orientáltsága irdatlan mértékű nyersanyag elszívást eredményezett, amely a hódoltsági területek ipar jelenlétének – a szegedi hajó gyártás példáján

⁹⁶ Czímer 47.

⁹⁷ Rónai 51.

⁹⁸ Czímer 47.

⁹⁹ Molnár 2009. 316.

¹⁰⁰ Thim 1892. 154.

¹⁰¹ D. Fodor 1838. 146-149.

¹⁰² Czeglédi 1996. 438.

keresztül – több helyen drasztikus visszaeséssel járt. „A nyugati országok nyersanyag igénye” miatt fokozódó export tevékenységükről Molnár Antal a következőket írja: „A legjelentősebb kiviteli termék a marhabőr lett: a század második felétől kezdve a raguzai üzletemberek elárasztották az itáliai piacokat a magyarországi bőrökkel. Belgrád, Buda és Temesvár ettől kezdve (...) a magyarországi bőrök legfontosabb felvásárló telepeivé is váltak... A bőrexport a század végére a szövetimport mellett a raguzai kereskedelem legfontosabb ága lett.”¹⁰³ Minden bizonnyal ennek közvetlen hatásait olvashatjuk Imreh Istvánnál: “A kolozsvári, marosvásárhelyi és tordai szűrszabók már 1592-ben panaszolták, hogy nyersanyaghoz nem juthatnak, mert külföldiek vásárolják össze és az országból kiviszik.”¹⁰⁴

A konszolidálódás vége, a Habsburg kor

A piaci környezet konszolidálódását a birodalmak, illetve a velük mozduló piaci érdekszférák határainak változása bolygatja ismért fel: Buda 1686-os visszafoglalásával megkezdődik az Oszmán birodalom kiszorítása a néhai Magyar Királyság területéről, illetve a megszállt térségek Habsburg kormányzat által vezetett visszafoglalása. A hódoltsági területek felszabadulása a korábbi piaci tengelyek át-, illetve részben visszarendeződését is eredményezte. Ez gyakorlatban egyet jelentett a nyugati felvevő piacok megnyílásával továbbá utazási, tehát a lét- és árubiztonság létrejöttét eredményezte. Az utóbb említett szempont ugyan vitatható, hiszen a feldolgozott források és a bennük foglalt hatalmi visszaélések és kegyetlenkedések, pont a Habsburg uralom kezdetétől datálhatók. A gyergyói tutajozás korszakait összegző – elemző kronológiai rendszerezésében Garda Dezső például az 1688-as évet jelöli, mint a „tutajozás szabadságának” végét.¹¹⁸ Az 1691-ben kiadott Diploma Leopoldium az addig viszonylagos függetlenségét megőrző Erdélyi Fejedelemséget a Habsburg Birodalom koronatartományává teszi. Ironikus módon, a tutajozás „szabadságának vége” egyet jelentett virágkorának kezdetével: A korábbiakhoz képest 1700-as évek elejétől robbanásszerűen megnő a levéltári anyagban fellelhető jobbágyi panaszlevelek, illetve egyéb tutajozással foglalkozó hatósági szabályozások és rendeletek száma.¹¹⁹ Az említett időszakban kezdődik az egy-két évszázadon át tartó folyamatos, arányait tekintve pedig egyre inkább csak

¹⁰³ Molnár 2009. 317.

¹⁰⁴ Imreh 1992. 60.

¹¹⁸ Garda 1980. 27.

¹¹⁹ Garda 1994. 19.

erősödő fellendülés a tevékenységi kör művelésének és „népszerűsödésének” tekintetében. Ennek legfőbb oka egyértelműen a Habsburgok jól szervezett, centralizált államapparátusa, illetve annak gyors és hatékony kiépítése. Ez precíz és olajozott módon volt képes a feudális keretek maximális kihasználása mellett, az uralma alá tartozó területekről az adók és egyéb igényelt jövedelmek behajtására, illetve a termelés fokozására.

Az átalakuló viszonyrendszer kiépülését jelzi a század elejétől megnövekedő, nyilvántartásba vett panaszlevelek száma, illetve az a konkrét 1703-as rendelet, amelyben az udvar tízezer köbméter faligerenda leszállítását követeli Gyergyószéktől.¹²⁰ Logikus, hogy a fokozatosan kiépülő kormányzati gépezet a korábbiakban bevett szokásként, sűrűn folytatott gyakorlatokat próbálja meg elsősorban adóztatással főbb bevételi forrásai közé integrálni a gyergyói fakitermelésre és -szállításra jellemző *metist*. Ez a folyamat ugyanekkor egyet jelent a korábban csorbítatlan közösségi tulajdonlással, hiszen az államhatalom monetáris elvárásokat támaszt fenntartása felé. Ilyen mód a korábbiakban adómentességet élvező tutajozás szabad korszakának végét jelölő megállapítása, sok szempontból helytálló.

A székely társadalom helyzetének, sajátosságainak és integritásáért folytatott küzdelmének, illetve ezek történetének továbbra is csupán érintőlegesen szánok figyelmet. Összefoglalva az eddig elmondottakat: A korábban különállásukat és függetlenségüket privilégiumaikkal biztosító, alapvető szervezeteiken belül viszonylagos egyenlőségre törekvő székely társadalmon belül is megindul a feudális magánjogi viszonyok fokozatos kiépülése. A fokozatosan csökkenő, de a „közösség elvén” továbbra is elidegeníthetetlen tulajdoni és földhasználati jogokkal rendelkező székely társadalom a kor körülményeihez képest aránylag kedvezőbb helyzetben volt. Még „lecsúszó”, lényegében sokszor jobbágyi sorba deklasszáldó rétegei is közelebb álltak a szabadparaszti státuszhoz, mint a kötelességeiben és jogállásában a nagybirtokos uradalmakhoz láncolt jobbágyság –, köztük az erdélyi románság – jelentős része.

A potenciális külső piacok növekvő nyersanyag éhségét jól mutatja, hogy korabeli beszámolók szerint Burgundiában 1715-ben például „már nem lehet találni épület fát”, továbbá a szegényebb népréteg sorában általános, hogy lemondanak a tűzifával való fűtésről.¹²² 1718-ban a pozsareváci békével a Török Birodalom végleg kiszorult az egykori Temesköz – azaz a Bánát – területéről. A Maros immáron teljes hosszában veszély nélkül hajózható, a

¹²⁰ Garda 1994. 20.

¹²² Braudel 1985. 336.

konszolidáció tömegeket vonz a Monarchia határain kívülről az elnéptelenedett, gazdátlan területekre.

A Habsburg kor átalakuló tulajdonjogi és társadalmi viszonyai a Maros mentén

A Habsburgok birodalom szervezetét, állam apparátusának fokozatos kiépítését nem tárgyalhatom részleteiben. Rövid összefoglalásként ugyanakkor meg kell említenem, hogy a vizsgált területek – a Erdély és a Magyar Királyság területeivel egyetemben – elkezdtek egészükben betagozódni a Habsburg birodalom gazdaságába. Ennek a gazdaságnak értelemszerűen a Nyugat-Európa szélén elhelyezkedő, annak az évszázadok gazdasági hálózataiba és viszonyrendszereibe szervesen résztvevő Habsburg örökös tartományok jelentették a központjait. Az erdélyi – korábban önálló gazdasággal és iparral rendelkező területek – a Habsburg birodalmi gazdasági centrum peremvidékeivé lesznek. Mária Terézia kettős vámrendelete csak kiragadott példa lenne a folyamat precíz és hatékony kiépítésében, amely több tudományos munka témáját képezi.

Az ezeket átítató alapvető logika mégis abban a mozzanatban keresendő, ahogyan a mindinkább a fokozódó kapitalista termelés útjaira lépő nyugat-európai államok elkezdik a fennhatóságuk alá eső területek a teljes haszonelvűség alapján vizsgálni. James C. Scott a folyamatot az ezen logika kialakulásának egyik sarokköveként 1765 és 1800 között kialakuló Porosz birodalmi erdőgazdálkodásban látja.¹²³ Ennek fő mozgató rugója az, hogy az állami gazdálkodás végleg megszűnik tájként tekinteni az erdőre: Az erdő évezredes léteként való értelmezése, mint a természet és az abban évezredek alatt kialakult és végzettkülönböző tevékenységek – legeltetés, vadászat, gyűjtögetés vagy akár a hiedelem világ megélése – színhelyeiről egy számosítható és monetárisan konvertálható nyersanyag forrássá változik. Az említett gyakorlatok jó része visszafordíthatatlanul kezd eltűnni. Ez gyakorlatban a korábban organikusan fejlődő erdők, mesterségesen „sorjába” telepített megjelenésével szemlélteti. Scott itt korabeli enciklopédia cikkekre is reflektál, amik, amik az erdőkre ekkor már szintén nem léteként, hanem közösségi erőforrásként tekintenek.¹²⁴ Hozzá teszem, hogy ahogy Hoffmannál láttuk a városi polgárság tájfelfogása már a középkorban is viszonylag hasonló jelleggel működött. A fordulat talán abban foglalható össze, hogy korábban a piac diktálta

¹²³ Scott 1998. 14.

¹²⁴ Ibid. 13.

fogyasztói igények az egyének szintjén volt képes az egyébként lélettérként funkcionáló természeti nyersanyag források forgalomba hozatalát kivitelezni. Addig a 19. század fordulójára kialakuló állapotok már nyíltan számosítható és monetárisan konvertálható nyersanyag forrásként kezdenek tekinteni ezekre az életterekre.

A Habsburg birodalom lehetőségei a tárgyalt területeken fentálló bonyolult tulajdonjogi különbségek és viszonyrendszerek miatt természetesen máshogyan alakultak, mint a jóval centralizáltabb és polgárosodottabb poroszoknál. Mária Terézia törvényeiben igyekezett az államtulajdont a „nyugati” sztenderdek szerint átszervezni. Bevételeit ugyanekkor továbbra is a nagybirtokos nemességre, illetve célzottan a magántőke piacigényeket kiszolgáló érdekeire alapozta: nem szervezte meg a gazdaságot, de intézkedéseivel segítette a piacosodást majd annak zavartalan működését. Az államháztartás bevételeit pedig a magánszektor fokozódó jövedelmeinek adóztatásával érte el. Ezen tendenciák gyakorlatban legkorábban az 1770-ben életbe léptetett erdőrendtartás intézkedések a köz és a királyi, illetve kincstári erdőkre vonatkozólag jellenek meg, amikor is azok kitermelését betiltják.¹²⁵ Ekkor megkezdődik a magán erdőségek értékesítési szempontból való felértékelődése. Ugyanebben az időszakban szabályozzák és tiltják meg majdnem teljesen a Felvidéken a fával való kereskedést, illetve további kitermelést a nép – érintettségét tekintve főként szlovák fakitermelő községei – számára.¹²⁶ Az azokból bekövetkező áremelkedés és nyersanyaghiány korrelációja a Maros menti kitermelés fokozódásával szintén egy mélyebb háttérkutatót igényel, ugyanakkor fontos szempont lehet a jövőben. Ezeket a tendenciákat láthatjuk az általunk vizsgált lokalitások működésében is kibontakozni, amelyeket kontextusukban fogok a teljesség igénye nélkül bemutatni.

Lokális változások

Amely bizonyos, hogy a 18. századtól kezdődő vállalati mértékeket öltő kitermelés igényelte az olcsó és elérhető munkaerőt. Az 1715-ös 101. törvénycikkely megerősíti a zsellérek korábban biztosított szabadköltözéshez való jogát, illetve jogállásuk szempontjából több olyan biztosítékok emel törvényi szintre, mint például a munkáltatóval – hűbérúr – való szerződéses viszony létesítésének kötelező érvényre emelése, vagy korábbi elmaradt tartozásaik részben vagy teljes mértékben való eltörlése. Továbbá, a vármegyéket a szerződéses

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ Viga 1999. 31.

munkavállalók – munkáltatókkal szembeni védelmére kötelezik.¹²⁷ 1723-ban további pontokkal bővítik a korábban kiadott törvénycikkelyt: a – munkavállaló – zsellérek, ha szerződéses viszony nem köti őket, addigi lakhelyeikről azonnali hatállyal elköltözhetnek, illetve megtiltják a kényszerű és erőszakos áttelepítéseiket.¹²⁸ Minden feltétel adottá válik a tárgyalt régióban egy – a tisztán a kitermelés köré centralizálódó – industrializációt megelőző iparvidék létrejöttéhez.

A vizsgált terület tekintetében ez különösen érdekes adalék, hiszen mint az már említettem a Maros mente Gyergyói-medencét elhagyó területe egy alapvetően hatalmas – földesúri családok kezében összpontosuló – erdőségek által szegélyezett terület, amely a középkorban még alig lakott. Maroshévíz, azaz Toplicza irtvány telepéből kinőtt kifejezetten a fakitermelés köré szerveződő település 1785-ben 255 jobbágy családot számol különböző felekezeti és etnikai hovatartozással.¹²⁹ Ezek a jobbágy családok mind különböző arisztokrata családokhoz tartoznak, ezeknek a családoknak pedig mind különféle jellegű – pontosan dokumentált – szolgáltatásokkal tartoznak, amiket a hivatkozott forrásban feldolgozásra kerültek.¹³⁰ Bár a szolgáltatások arányai és mibenléte eltérők, az általános tendencia szerint a négynapos rövid út, nagyjából megfelel a tutajhoz szükséges fa kivágása és partokra való szállításval, valamint „*a nyolc napos hosszú út; gyakran azonos a tutajoknak a Maros vizén való leszállításával.*”¹³¹ A kifejezetten a kitermelő munka köré szerveződő, különböző személyek közötti függési viszonyban lévő társadalom munkamegosztásának vizsgálata egy izgalmas retrospektív kutatási irányt szolgáltathat. A hivatkozott forrásban nagy részük ugyan még nem zsellér, de a közel jövőben ennek arányai a megfelelő jogi környezet hatására rövidesen változni fognak.

A jobbágyi adó terhek mellett a kor viszonyai és az elérhető lehetőségek tekintetében lehetőség nyílt a kötelező szolgálatok mellett a feudális jogrenden kívül eső jövedelmek szerzésére. Egy megkérdezett jobbágy elmondja, hogy az erdőben lévő fa „*bőséges és a kitermelés mértékében senki nem ellenőrzi és senki gátolja meg őket.*”¹³² A Maros mente faipari központtá válása tehát jelentős lehetőséggel szolgált egy új tőkés réteg felemelkedésének. Egy lehetett közülük Oltyán Gavril, foglalkozását illetően „*zsellér*”, aki 1828- ban „*öt évre 1000*

¹²⁷ Horváth 1840. 114.

¹²⁸ Horváth 1840. 114.

¹²⁹ Prodan 1947. 3.

¹³⁰ Ibid. 11. – 13.

¹³¹ Garda 1994. 24.

¹³² Prodan 1947. 10.

*forintért vesz zálogba ifjú Bánffy Jánostól bizonyos szántóföldeket és kaszálókat.”*¹³³ Ugyancsak hasonló példaként szolgálhat a Magyaróhoz közeli „*Füleházán lakó Sztojka Gavril jobbágy*”, akinek „*tulajdonában, amint ez egy 1828-ban megejtett peresügy tanúvallomásából kiderül, 1000 forint készpénzt találtak, s még volt 40 fertály el nem adott tutaja, 30 lova, 6 ökre, 80 juha és 100 kas méhe.*”¹³⁴

A kitermelés piaci érdekek mentén való fokozását, illetve a teljes tutaj kereskedelem szervezését a birodalmi határok átrendeződésével hasonlóan alakulnak ahogyan azt az Oszmán Birodalom esetében láthattuk. A kereskedelmet nem közvetlenül maga az államhatalom, hanem az annak támogatását élvező kereskedő hálózatok szervezik meg. A korábban ragúzai – szerb érdekeltséghez tartozó lippai hálózati struktúrának az oszmán visszaszorulás után is sokáig szerves része volt a folyó teljes hosszában szerveződő kereskedelemben. A későbbiekben azonban a szászrégeni központú „*szász tutajos kompánia*” szervezeti egysége mögött felsorakozó hálózat töltött be döntő szerepet. Ezen szerveződés 1866-os megalakulás előtt egy rövid ideig fúzióra lépet gyergyói, topliczai és lippai hálózattból maradt szervezetekkel, majd a kölcsönös gazdasági kooperáció szétválásuk után is megmarad.¹³⁵ A szászrégeni tutajkereskedők azonban már a szervezetiséget megelőzően sokkal korábban, 1749-ben megjelennek meg a gyergyóremeteiek hitelezői között.¹³⁶

A köz- és magánerdő kezelés különböző szabályozásaiból adódóan a tárgyalt terület erdőire a legnagyobb csapást egyértelműen az 1848-ban bekövetkező jobbágyfelszabadítás okozta. Ennek oka abban rejlik, hogy a felszabadított jobbágyoknak lehetősége adódott arra, hogy legelőilletőségüket az erdőkből igényeljék.¹³⁷ Ez a tendencia rendkívüli „harmóniában” működött a Maros mentén ekkoriban felbukkanó faipari vállalatok létrejöttével, és a kisebb vállalkozók nyilvántartásba vételével. Köztudott volt, hogy gyakorta előfordultak színleges adásvételek, illetve egyéb tömeges tényleges vagy kitalált arányrész-átruházások.¹³⁸ Az általánosnak tekinthető tendenciák közül egy kiragadott példa a „régeni kompánia” egyik negyvenötezer holdat számláló kitermelésre vásárolt Gyergyóban történt beruházása.¹³⁹ A *Kompánia* a forradalom előtt hivatali visszaéléseket sejtető, kétes háttérű robbantásokat és gát

¹³³ Palkó 1979. 204.

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ Czegédy. 439.

¹³⁶ Kádár 1993. 78.

¹³⁷ Bartha 2000. 18.

¹³⁸ Balaton 2014. 385.

¹³⁹ Rus 2000. 91.-95.

építések általi folyószabályozásokat hajt végre. A forradalom után a jövőbeni karbantartási munkákra hivatkozva illeték fizetésére kötelezi az addig viszonylag szabad tevékenységet végző tutajosokat.¹⁴⁰ Ezzel lényegében megszűnik a folyami útvonalhoz való szabad lakossági hozzáférés. Továbbá az eset jó példája lehet a hivatalok és korporációk közötti kölcsönös együtt működésnek.

A Felső-Maros mentén kialakuló szerves faipari szakasz tehát kezdetben lehet, hogy a nagybirtokos nemesség foglalkoztatottjait képezi, de a tárgyalt periódusba érve az újonnan felbukkanó kapitalista jellegű gazdasági csoportosulások szerepe szintén megkerülhetetlen lesz. Orbán Balázs az alábbi állapotokról tudósít a következő század közepére modern kapitalista jegyeket mutató vidék gyergyói szakaszáról: *„A Maros völgyében mindenfelé rendetlenül, hegyen-völgyön apró házak vannak szétszórva; itt van 5 falu, Salomás, Várhegyalja, Galóczás, Fülpe és Dudád, mind új telepek, melyek a tutajkereskedésnek köszönik lételüket. A három első Remete és a gr. Lázár-család, a két utolsó Ditró területén fekszik, s bár néhány mérföld területen vannak szétszórva, mégis alig van 2200 lakosuk, melyből 200 lélek székely, a többi oláh, és pedig a dunai fejedelemségekből betelepedett oláh proletárius (...) kik vagyontalanul ide jöve, itt hazát és jólétet találtak.”*hivatkozás?

A tárgyalt tendenciák a teljes 18. századi észak-atlanti gazdaság fejlődés szempontjából univerzalitásokat mutatnak: Braudel – ugyan egy „elkallódott forrásra” hivatkozva, de szintén – megjegyzi, hogy *“a fakereskedelem a Vogézekben az egész lakosság üzleti tevékenységévé lett: az emberek versenyre kelnek egymással, ki dönt le több fát, és így az erdők rövid idő alatt tökéletesen elpusztulnak”*.¹⁴¹ Radkau hasonló jelenségekről ír a feketeerdei tutaj kereskedelemmel kapcsolatban, amit a 16. század végétől már a Hollandok szerveztek saját piaci igényeiknek megfelelően.¹⁴² Az biztos mindenesetre, hogy míg a 19. században az Elbától keletre elhelyezkedő perem jellegű területeken még a visszafogott pénz gazdaság és a viszonylagos önfenntartás a jellemző,¹⁴³ addig a tutajos fa kereskedelemben érintett területek a tevékenység jellegéből adódóan viszonylag korán rá kell szorítkozniuk a gyakorlatra. Ugyanez a helyzet az általunk vizsgált területekkel is, amiknek a társadalmi szerkezetre gyakorolt hatásai egyértelműen kirajzolódnak. Összefoglaló jelleggel megkísérlem bemutatni ezeket.

¹⁴⁰ Czeglédy 1969. 226.

¹⁴¹ Braudel 1985. 366.

¹⁴² Radkau 360.

¹⁴³ Hoffmann 1998. 21.

A tőke hatása az erdőségre

Ebben az időszakban a Maros mente korábban gyéren lakott falvaiban, mintegy „30 különböző fakereskedő cég vagy társulat létesült”¹⁴⁴. Külön érdemes kiemelni Magyaró községet, ahol „az 1869. évi népszámlálás szerint Magyarón hét önálló faipari vállalkozó élt.”¹⁴⁵ Ez a tendencia a fokozódó kitermelés mértékével, és az erre a célból létrejövő fűrészmalomok számával értelemszerűen arányosan mind inkább nőtt: Csík vármegye 628 malma közül „134 keletkezett 1700 előtt, 64 pedig a 18. században, 1801—1895 közt 428 új malom épült, vagyis 95 év alatt a malmok száma megháromszorozódott. Az ütem különösen gyors volt 1846 és 1895 között, amikor 276 malom létesült”.¹⁴⁶ A fentebbi számadatokhoz hozzátartozik, hogy az iménti számítás magába foglalja a lisztelő malmokat is. Ugyanekkor a régió mezőgazdasági adottságait, illetve annak rövidesen bemutatott termés átlagaiban bekövetkező csökkenéseket tekintve valószínűbb, hogy az új malom helyek – néhány szabályt erősítő kivételtől eltekintve – egytől egyig fa feldolgozó fűrészek. Tarisznyás Márton meglátása tehát, miszerint „míg a lisztelő malmok a helyi szükségleteket elégítették ki, addig a vízfűrészek jelentős része kivitelre, kereskedelmi célokra termelt.” Továbbá „ezek létrejöttében nagy szerep jutott az idegen tőkebehatolásnak, illetve a tőkefelhalmozásnak is”¹⁴⁷ mind a Gyergyói-medence tekintetében, mind a teljes Maroson Szászrégenig tartó tutajos szállítás egészét tekintve rendkívül leíró.

A gyergyói tragédia

A Gyergyói-medence teljes népességének, évszázadokon át tartó faiparra való utaltsága már az 1847-es beszámolókból is kiolvasható: „Gyergyóiaknak megfogynán már havasaik a görgényi dominium Gyergyó felé nyúló havasaiból is vesznek fát, tutajnak valót.”¹⁴⁹ Az ezen tényezőkkel társuló egyre fokozódó – ipari méreteket öltő – kitermelés és kereskedelem, illetve az ezekhez általában szorosan kapcsolódó pénzforgalom fellendülése, egyértelműen nem hatott ösztönzőleg a lakosság továbbiakban az agráriumban folytatott vállalkozási kedvére. Az 1730-as évekhez képest a következő évszázad eleji termés holdanként a felére csökken,

¹⁴⁴ Zsigmond 1979. 214.

¹⁴⁵ Ibid.

¹⁴⁶ Tarisznyás 1982. 114.

¹⁴⁷ Tarisznyás 1982. 118.

¹⁴⁹ Lombossy 1847. 1202.

mindamelllett, hogy míg a korábbi időszakban a lakosság csak a viszonylagosan jó minőségű földeket művelte meg, addig a tárgyalt periódus végére a növekvő népesség koncentráció miatt már a kevésbé termékeny földekből is igyekeznek művelhető területeket képezni.¹⁵⁰

Mindeközben, ellentétben Európa többi részével, ahol a kiirtott erdős területeket nagy általánosságban termőföldekké vagy legelőkké tudták alakítani,¹⁵¹ a gyergyói hideg idő nem kedvezett az agráriumnak, sokszor még a legeltetésnek, illetve a téli idejére való takarmány felhalmozásának sem¹⁵².

Ez a tendencia a folyó lentebbi szakaszain is hamar általánossá válik, annyira, hogy a korabeli források néhol megemlítik, hogy a Maros mente lakossága a tutajozásból befolyó jövedelmeknek köszönhetően sokszor teljes mértékben elhanyagolta termőföldjét.¹⁵³

A rossz termő mezőgazdasági viszonyok a növekvő népsűrűséggel együtt élelmezési és takarmányozási import kényszert szültek, amelyek finanszírozására a lakosoknak egyedül az erdők kitermeléséből szerzett pénzeszegekkel volt lehetősége. Gyergyó népessége végül egyre szűkösebb erőforráskészlettel gazdálkodhatott, számottevő és jelentős megélhetési forrás és élelmezés nélkül. A kialakuló gazdasági struktúrák és szinte teljes mértékben a pénzgazdaságra utaltság hatására tehát az évszázadok alatt önellátását megszervezni képes régió az áru behozatal és kereskedelem függőjévé vált. Az előbbi dinamikák összesége olyan helyzetet eredményezett, amelyben a közösségi – vagy privatizált – természeti erőforrások felélése jelentette – a mind inkább szofisztikálódó közterhek viselése mellett – a területen belüli megélhetés egyedüli alternatíváját. A nagyipari kitermelés tempója rövid úton a felélhető és regenerálódásra képes erdősrészek lényegi kitermeléséhez vezetett.

Az elhangzottak fényében talán egyértelművé válhat a Gyergyói-medence, illetve lakosságának tragédiája. A szűkösre szabott természetes keretek nem hagytak helyett sem fejlődésre, sem pedig jelentős népesség növekedésre. Más jelentős megélhetési forrás nélkül az évszázadok óta intenzív faiparra támaszkodó régió nem volt képes a kellő mértékben sem felzárkózni, sem természetes erőforrásait kellő mértékben regenerálni, amely végül a

¹⁵⁰ Garda 1994. 24.

¹⁵¹ Viga 1999. 30.

¹⁵² Kádár 1993. 81.

¹⁵³ Czeglédy 1969. 543-545

kitermelhető erdőségek gyors eltűnéséhez, a lakosság kivándorlásához, illetve új lakóhelyén nagy legtöbb esetben jobbágyi sorba csúszásához – deklasszációhoz – vezetett.¹⁵⁴

Ennek hatására pedig a tutajozás, illetve annak kitermelési és összeállítási központja főként a Toplicza-Magyaró között szakaszra tevődik át.¹⁵⁵ Ez a folyamat nagyszerűen kiolvasható Markos András számításaiból, aki 5 „topicza alatti” és 5 gyergyói község lakosságának gyarapodását veti össze 1870 és 1910 között. A különbség számottevő: még a kiegyezés okozta általános gazdasági jólét és fellendülés hatására a gyergyói településeknek 63%-kal növekedett a lakossága, addig az öt lényegesen kisebb Maros menti település lakosság növekedése 162%, amely jelentős betelepülésekre mutat.¹⁵⁶

„Déda és Maroshévíz közé eső vidéke szerves, összefüggő faipari vidékké alakult át negyven év alatt” és “minthogy a települések terjeszkedésére csak a Maros hosszában, az országút s később a vasút mentén volt lehetőség, kialakultak a többkilométer hosszú, egymásba épült falvak, amelyenre a környéken másutt nincs példa.”¹⁵⁷

Konklúzió

Dolgozatom a Felső-Maros mente 18–19. századi történeti forrásokban szegényebb részéhez kívánt egy részletesebb, jövőbeni kutatási irányokat kijelölő etnográfai fókuszú, gazdaság történeti vázlatot készíteni.

Dolgozatomban igyekeztem összerendezni azokat a korábban inkább mozaikszerűen megragadható részleteket, amelyek a térség átalakulásával kapcsolatosak lehetnek. A rendszerezéshez felhasználtam Hoffmann Tamás okfejtését, James C. Scott és Joachim Radkau elgondolásait az állam befolyásoló szerepéről, továbbá azokat az elgondolásokat, amelyek az erőforrások és a lokális társadalmak átalakításáról szólnak. Alapvető forrásanyagként használtam fel a Felső-Maros mentéről szóló néprajzi és helytörténeti szakirodalmat, továbbá

¹⁵⁴ Czeglédy 1969. 546.

¹⁵⁵ Garda 1994. 26-27.

¹⁵⁶ Czeglédy 1969. 548.

¹⁵⁷ Ibid.

a térség és tágabban Erdély gazdaságtörténeti irodalmát, ami az alapanyagát adta az hely leírásának.

A dolgozat logikailag tehát annyiban foglalható össze, hogy a fakitermelés, mint gazdasági tevékenységi mód hogyan szerveződik, milyen társadalmi csoportokat – illetve egymás mellett párhuzamosan aktív, ugyanazon gazdasági- centrum köré szerveződő társadalmi alakulatokat – alakít ki, a maga teljes vertikumával együtt (a kitermeléstől kezdve a faúsztatáson át a feldolgozásig) a Felső-Maros mentén. Az alapvető társadalmi szerveződések formái és viszonyrendszerei, illetve ezek interakciói mind ezen dolgozat tárgyát képezték. Törekedtem ezeket az adott kor történeti és társadalmi kontextusában, a lehető legkevésbé explicit módon, azokat sokkal inkább folyamataikban prezentálni. Ilyen mód tárgyaltam az informális jövedelemszerzés jelentőségét és lehetőségeit a faúsztatás és az adott korszak viszonyában, annak fakitermelésben és fakereskedelemben betöltött szerepeit az ezen gazdasági gyakorlatok köré szerveződő helyi társadalmakban. Helyenként igyekeztem kijelölni a témához szorosan vagy lazábban kapcsolódó, ugyanekkor relatíve fontosnak látszó jövőbeni potenciális kutatási irányokat is. Ilyen a kialakuló vállalati szereplők és az „új tőkésosztály”, illetve a hivatalok közötti kapcsolat – vagy akár annak hiánya.

Történeti távlatokban nézve láthattuk, ahogyan a helyi tudás vertikumát jelentő *mētis* egyre inkább elveszik és eközben a környezeti viszonyrendszerek és társadalmi-demográfiai viszonyok is átalakulnak. A történelem ebben az olvasatban nem a politikán belüli állam hatalmi változások, hanem a különböző nyersanyag forrásokért, különböző politikai hátszéllel rendelkező kereskedelmi kartelek csatározása, amelynek végső soron legalján ott van gúzsba kötve a tájba nőtt ember, aki munka ereje és élettere kizsákmányolásával egyszerre alanya és fogyasztóként felvevő piaca a saját magát kirabló rendszernek. Úgy vélem, hogy ennek megfogalmazása alapvető fontosságú a természet – ember relációjában.

Bibliográfia

BALATON Petra

2014 Vízrendezés és társadalmi felzárkózás Székelyföldön a dualizmus korában. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. Század végéig*, Budapest.

BARTHA Dénes

2000 Erdőterület- csökkenések, fafajtaváltozások a Kárpát- medencében. In: R. Várkonyi Ágnes: *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Osiris kiadó, Budapest.

BAUSINGER, Hermann

1989 Párhuzamos különidejűségek. A néprajztól az empirikus kultúratudományig. *Ethnographia*. 100/1–4., 24–37

BOCSKOR János

1838 *A' szép tavasz 'be 'köszöntésével a' gyergyói tutajozó székelyeknek I. fáradtsága, II. Jutalma*. Nemzeti Társalkodó, Kolozsvár.

HOFFMANN Tamás

1998 *Európai Parasztok. A munka*. Osiris kiadó, Budapest.

HOBBS, Thomas

1657 *Leviathan*. London.

CZEGLÉDI János

1969 Tutajozás a Maroson a múlt században. *Ethnographia* LXXX. 213–234, 431–446, 537–556.

COJORACU- TUJAC, Constantin

2010. *Plutaritul pe Bistrita*. Iasi.

DOKTOR FODOR András

1838 A Maroson mint Erdély legnagyobb folyóvizén mostan divatozó kereskedelemről, s ezt nagyon hátráltató okokról. *Nemzeti Társalkodó* 137–143, 145–150.

GARDA Dezső

1979 Gyergyóremetei erdőmunkások tegnap és ma. *Változó Valóság*. Kriterion, Bukarest. 133– 62.

1980 A gyergyóremetei tutajosok a XIX. században. *Acta Hargitensia* 85–95. Csíkszereda

1994 A gyergyói tutajozás társadalomnéprajzához. *Népismereti Dolgozatok* 18–28.

2024 *A tutajozó Gyergyó*. F&F International Kiadó. Gyergyószentmiklós.

GRÁFIK Imre

1983 Az áru útja a szállítás forradalma előtt. *Ethnographia* XCIV. 1–35.

2001 Tutajozás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz II. Gazdaság*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

GUNDA Béla

- 1987 Megjegyzések a kulturális ökológiáról. In: *A kultúra ökológiája*. Komáromi Megyei Tanács VB. Művelődési Osztálya, Tatabánya
- IMREH István
- 1973 A rendtartó székely falu. Kriterion, Bukarest.
- 1987 Székelyek a múlt időben. Magvető, Budapest.
- 1992 *A Fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor korában*. EME. Kolozsvár.
- SCOTT, JAMES C.
- 1998 *Seeing like a state*. Yale University Press. London.
- JUHÁSZ Antal
- 1962 A tiszai tutajozás és a szegedi supermesterség. *MFME* 1960–62. 117–146.
- KÁDÁR Zsombor
- 1993 Székelyföldi erdészeti- és faipari jegyzetek. *Erdészettörténeti Közlemények XI.* oldalszám kéne
- KATONA Imre
- 2002 Tutajosok. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOCSIS Lajos
- 2006 *A csíki magánjavak története*. Erdélyi történeti Alapítvány, Debrecen
- KÓS Károly
- 1972 *Népélet és néphagyomány*. Kriterion, Bukarest.
- LOMBOSSY
- 1847 *Az erdélyi tutajászat ismertetése*. Hetilap. Ipartestület kiadója, Pest.
- MÁTÉ Gábor
- 2013 *Mecsek-vidék tájtörténete*. Táj és ember viszonyának változása háromszáz év tükrében. Doktori disszertáció. PTE Földtudományi Doktori Iskola. Pécs.
- LOCKE, John
1689. *Two Treaties of Government*. London.
- MENDÖL Tibor
1947. Az ember formálta táj fejlődése a Kárpát- Medencében. In. Bulla Béla– Mendöl Tibor. *A Kárpát-medence földrajza*. – Egyetemi Nyomda, Budapest.
- NAGY Ferenc
- 1842 *“Vásárlaistrom” (Adatok a vásárok néprajzához)*. Mentor. Erdélyi népkönyv, közhasznú ismeretek tára, Kolozsvár. 329–339.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2009 A magyar nép természeti környezete. In: Uő. (főszerk.): Magyar néprajz I.1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 213–292.
- PALKÓ Atilla
- 1979 *Tutajozás a Maroson*. Korunk Évkönyv. Kolozsvár, 202—212.
- PRODAN, D.
1947. *Toplita la 1785*. Minerva. Kolozsvár.
- PULSZTER Zsuzsanna
- 2023 *Párhuzamos Ormánságok*. Társadalom és gazdaság a változó Ormánságban. Doktori disszertáció. PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola. Pécs
- RADKAU, JOACHIM
- 2012 *Wood*. Polity Press. Cambridge.
- ROUSSEAU, Jean- Jacques
1762. *Du contrat social*. Amsterdam.
- RÓNAI Horváth Jenő
- 1896 IX. FEJEZET. A török hódítások időszaka Szulejmán haláláig / A török hódítás.
In: *Magyar hadi krónika II. A mohácsi vésztől a legújabb korig (A Hadtörténelmi Közlemények 1896. évi melléklete)*. Budapest.
- RUS, Dorin Ioan:
- 2000 *Din activitatea Societatii de plutarit din Reginul- Sasesc*. In: *Revista Bistritei*, vol. XV. Bistrita.
- SÁRKÁNY Mihály
- 2007 *Hoffmann Tamás, a néprajzkutató. Néprajzi értesítő*. 11—13. Budapest.
- TAKÁCS Lajos
- 1980 *Írtásgazdálkodásunk emlékei*. Akadémia kiadó, Budapest
- TARISZNYÁS Márton
- 1982 *Gyergyó történeti néprajza*. Kriterion, Bukarest.
- THIM József
- 1892 Szerbia állami élete. In: *Szerbia története I*. Nagybecskerek.
- VARGHA László
1940. A tilalmasi tanyák építkezése. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- VIGA Gyula
- 1999 A tájformáló társadalom. In: uő (szerk.): *Utak és találkozások. Tanulmányok a népi kapcsolatok köréből*. Officina Musei, Miskolc.
- WALLERSTEIN Immanuel

2010 *Bevezetés a vilárendszer elméletbe.* L'Harmattan Kiadó. Budapest.

2011 *The Modern World-System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World- Economy in the Sixteenth Century. Second Edition.* University of Carolina Press Ltd. London.